

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA

11A

'Aho

Pulelulu, 26 Sune 2019

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Ha'apai

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngoue

Losaline Ma'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1

Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2

Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'ale Finau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 11A/2019
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho : Pulelulu 26 Sune , 2019

Taimi : 10.00 pongipongi.

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO:
		<p>4.1 Lao Ke Fakahu Atu ‘A e Pa’anga Ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2019/2020 – Lao Fika 21/2019</p> <ul style="list-style-type: none"> • Polokalama Patiseti ‘A e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘aho 30 Sune, 2020 • Fakamatala Patiseti 2019/2020 • Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2019/20 – 2021/22 • Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2019/2020
		<p>4.2 Lipooti Fika 01/2019 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Me’a Fakapa’anga mo e Ngaahi Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga (fekau’aki mo e ‘Esitimeti ‘o e Ta’u Fakapa’anga 2019/2020)</p>
Fika 05	:	Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga Tonga ki he ta’u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2018
Fika 06	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 07	:	Kelesi

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu, 26 Sune 2019

Taimi: 1010-1015 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō mou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau hiva e lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i e lotu ‘a e ‘Eiki.)

Ui ‘a e Fale

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Tokoni Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afiō kae ‘uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ni ki he pongipongi ní ko e ‘aho Pulelulu, 26 ‘o Sune, 2019.

(Na’e lele heni ‘a hono ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Aleá.)

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e ...

<002>

Taimi: 1015-1020

Poaki

Kalake Tēpile: ... fakaongo mu’a. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Akosita Lavulavu. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ē taliui ko e poaki ko ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá ‘oku kei hoko atu ‘ene poaki folau. Toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali honau uí ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘āfiō ‘a e Ta’ehāmaí ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo ‘Ene ‘Afiō, Tama Tu’í Tupou VI kae ‘uma’ā e Ta’ahine Kuiní Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Tokoni Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé

tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. Mālō homou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki.

Ko u tui ko e ngaahi houa faka'osi eni hono alea'i 'etau Patiseti. Hangē pē ko 'etau polokalama ngāue Hou'eiki toe pē 'aho ni mo 'apongipongi. Ko ia 'oku 'i ai 'a e faka'amu 'e lava pē 'o fakakakato 'etau ngāue 'i he vave taha koe'uhí pē ko e ngaahi ngāue 'oku hanga mai ngaahi uike ko ení Siulaí mo e ngaahi katoanga mo e 'ū polokalama kehekehe pē 'oku mo'ua ki ai e Hou'eiki. Hou'eiki 'oku 'ikai ke u to e fie fakalōloa ko u kole atu ke tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

(Na'e liliu 'o Kōmiti Kakato.)

Kōmiti Kakato

Me'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Kole pē ke u fakamalumu atu pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo aofaki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ka tau ngaue'aki pē ia kae hoko atu 'etau ngāue. Pea te u 'oatu 'eku ki'i me'atokoni he pongipongi ni. Pea na'e pehē 'e Nāomi ki he'ene tamá 'i he fono, **ke monū'ia pē ia 'ia Sīhova 'a ia 'oku 'ikai tuku 'ene faianga 'ofá ki he mo'uí pea mo e mate. Pea na'e pehē 'e Nāomi kiate ia, ko e tangata, kāinga ofi kiate kitaua. Ko e tokotaha 'o hota kāinga 'oku ofi lahi.** 'E Hou'eiki ko fē ho kainga ofi? Pea ko u tui 'oku mou takitaha mea'i pē.

Ka ko 'etau 'asenitá eni. Ko e hangē pē ko e me'a 'a e 'Eiki Sea ko e 'aho faka'osi eni ki he'etau Patiseti ka 'oku lolotonga 'i he tēpile 'o e kōmiti ni 'a 'etau Patiseti pea mo e *detail* 'etau Patiseti pea mo e ngaahi konga kehe hifo ki lalo 'o e palani ngāue pea mo e palani fakaangaanga. Pea ko u tui 'oku 'oatu e fatongia ko ení kiate kimoutolu. 'Oku lolotonga 'i ai pea mo e fokotu'u 'a e Kōmiti Tu'uma'u Pa'anga 'a e Falé. 'Oku mou lolotonga me'a pē 'i homou tēpile. Pea ko u 'oatu ke mou me'a ki ai ke mou laumālie lelei ka mou fakahoko pē homou ngaahi fēme'a'aki pea ka 'i ai ha taimi ko u fakahoko atu ke tau pāloti 'oku ou lave'i kuo mā'ala'ala 'a e me'a kotoa. Ko e uike eni 'e tolu homou fēme'a'aki pea ko u tui ko e ngaahi makatu'unga pē ia 'o e Patiseti ke 'uhinga ai e *detail* 'o e fika ko ē 'oku mou me'a ki ai. Pea 'oku ou tui 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia to e faka'uli'ulilātai ka ko e fakaa'ua'u pē homou ngaahi me'a 'oku mou fiema'u ke vahevahe mai pea ka hili ko iá pea tau pāloti. Pea ko u tui ko e konga ia 'oku 'oatu kia kimoutolu ka tau kamata 'aki mu'a 'a e Faifekau Nōpele Fika 2 'o e Lolo 'o Halaevalu.

<002>

Taimi: 1020-1025

Sea Kōmiti Kakato: ... pea ko eni 'oku mou me'a mai pē 'oku 'i ai hono kaati, ke kole ke 'omai ke tau takitaha. Me'a mai Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Mālō 'aupito 'Eiki Sea mālō e ma'u tapuaki, fakalangilangi. Langilangi'ia 'a e motu'a ni. Tapu atu ki he Tokoni Palēmia, pea mo e tēpile 'a e Kapineti. Pea pehē ki he ongo tēpile 'o e Fale ni, 'oku tataki 'e he Feitu'u na Sea. Ko u fakamālō atu he fakalangilangi. Ko

‘eku tu’u hake pē ‘a’aku Sea ke hoko atu ‘a e fakahoha’a ‘i he fehu’i na’a ke fokotu’u mai. Ko hai ho kaungā’api?

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fakamalanga he fie kau fakataha kau Nōpele he tauhi hotau kakai

Lord Tu’i’āfitu: Me’a ia ‘oku feinga ‘a māmani. Ko e hā ‘a e me’a ko e melino? Ko e hā e me’a ko e mo’oni? Pea ‘oku fokotu’utu’u e ’ēfika? Pea ‘oku fokotu’utu’u pea mo e lōsika ‘a e fifili e ‘ilo ‘a e tangata. Ko hai hono takāua? Pea ‘oku pehē fehu’i mahu’inga Sea, ‘oku ke ‘omai he pongipongi ni. Ko hai ho kaungā’api? Ko e fehu’i fakalotu ka ‘oku ke fiema’u ke ‘ilo ho kaungā’api hangē ko e kaveinga ‘oku fokotu’u ‘e he Minisitā Pa’anga ‘a e **Fonua pē e tangata.** ‘E ‘Otua ‘a e ‘Otua! Kapau ‘e ‘i ai ha tangata. Pea ‘oku talanoa ki ai ‘a e Tohi Lao e Teutalonome. Fanongo mai ‘a ‘Isileli! Ko au Sihova ko ho ‘Otua ko ho kaungā’api au. Tali atu leva ‘e he punake. Ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘a e Saame 23. Pea ko e fehu’i ia ki he Fale ni. Ko e hā ‘a e ngāue fakataha? Ko e hā ‘a e fonua? Ko e hā ‘a e Pule’anga? Ko e hā ‘a e kakai? Ko e hā ho lelei taha? Folofola mai ‘a e ‘Eiki. ‘Ofa ho kaungā’api. Ko hai ho kaungā’api? ‘A e masiva. Ko hai ‘a e masiva? ‘A e kakai ko ē ‘oku falala kia Sihova. **Ko hoku tauhi ‘a Sihova he ‘ikai te u masiva.** Ko e tu’u fakakalama ‘a e fo’i lea masiva ko ia he Hepelū ko e **falala ‘Otua.** Tama Tonga tu’u ‘o ngāue ho koloa ke fakamōnū. Ho masiva ho’o falala. Lotu ki he ‘Otua ma’u pē ‘ofa ki ho kaungā’api.

‘Oku pehē ‘a e fā’unga ‘o e ‘uhinga ‘o e Tonga Masani. Kau ia ‘i he kaveinga, ka ‘oku ke fiema’u ke ke ‘ilo e ‘Otua. Ko e lea ia ‘o e ‘aati ‘o e sōsiale. Ko ho’o ofi pē ki he mo’ui ma’a, ke ofi leva ki he ‘Otua. Ko e masani pē. ‘Oku ke ‘ilo ‘e koe e ‘Otua mo’ui ko ia na’a ne fakatupu ‘a e māmani. Mei he ‘ikai ki he ‘i ai *creatio ex nihilo*. Ko e fo’i lea faka-Kalisi ia ‘o e fakatupu. Pea kapau he ‘ikai te ke ‘ilo ho kaungā’api, ‘ofa he fonua, kuo mole he ko e fonua pē tangata. Sea ko e ‘uhinga e fakahoha’a ‘a e motu’a ni. Ko ‘eku ki’i malanga eni, ka ‘oku ‘ikai ke fai ha vahevahe mai ia, ki he motu’a ni. Ko e taukave’i ai pē ‘a e ‘uhinga, ‘o e fie kau fakataha ‘a e tēpile ko eni mo e ngāue ‘oku tātaki ‘e he kau Fakafofonga Kakai ‘i he tauhi hoku kaungā’api ‘a e kakai pē.

Taukave’i fatongia tukufakaholo kau Nōpele ke nau pukepuke fonua

Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ke mau si’i pukepuke fonua pē. Fakafeta’i! Ko ‘emau tauhi ia homau kaungā’api. Ko homau fatongia faka-tukufakaholo ia. Pea ‘oku Tonga ai e Tonga. Sivilaise ai ‘a e sivilaise pea fonua ai ‘o Pule’anga ai ‘a e ‘Otua mo Tonga, ko hoku tofi’a.

i. Kole ki he Pule’anga ke nau tali fakatangi ‘oku fai atu kau Nōpele

Ko e fakahoha’a ia Sea ke laumālie lelei pē Fale ni ke hangamālie mou ofa ‘i homou kaungā’api. Si’i tali ‘a e fakatangi ‘a e tēpile ni. Pea ka ‘ikai koloa pē ha ki’i tulutā. Mo’oni ‘a e lau ‘a e punake ‘e fonu ai pē ha tāputa he fangota ha fonua ‘atā. Ha ki’i tāputa, ha ki’i tulutā pē he ‘oku sai ange, hangē ko e lea ‘a e kau pālangi. ‘Oku sai ange ‘a e me’i mā si’isi’i he hala. Ko e ‘ofa ia ho kaungā’api. Pea ‘e lava leva ke talanoa hake ‘a e lalo tēpile ‘a e tokotaha ko ē ‘oku

faka'ikai'i ko e Senitaile, 'i he 'etau nofo ki hotau kaungā'api 'o talaange 'a e lahi 'a e 'Otua 'etau fekau'aki mo e melino ha fonua. Sea! ko e fakatangi ia 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e faifekau koe. 'Ofa ho kaungā'api. Pea kapau te ke tamate'i 'a e Senitaile, 'e to e hifo ha Mīsaia, 'e hoko 'a folofola ko e kakano. 'E to e tu'ua mai mei langi. Ko e 'uhinga kae lelei mo melino e fonua, mo e māmani 'oku tau nofo fihī ta'engata ai. Ko e lea ia 'o e sōsaieti *when a arena of struggle complex*. Pea ko e fu'u fēpakipaki ko ia, ke tau 'ofa pē hotau kaungā'api he ko e 'Otua ko 'ofa pea te tau ma'u leva ha Tonga masani. Leveleva e fakahoha'a, kae tau atu Sea.

<004>

Taimi: 1025-1030

Sea Kōmiti Kakato: ... fanongo he me'a mai e Nōpele 'o e 'otu motu mama'o, me'a mai Nōpele Fika 17.

Lord Fusitu'a: Ko e Nōpele fika 9 'Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole fika 9.

Tokanga ki he makatu'unga he Kupu 59 Konisitūtone ke 'inasi kau Nōpele he pa'anga fakavāhenga

Lord Fusitu'a: Ko e 17 ko e Fakafofonga ia e Kakaí. Ko u kole fakamolemole atu 'Eiki Sea ko e taumu'a 'a 'eku fakamalanga 'e ngalingali 'oku hangē 'oku 'ikai ke ha'i ki he Patiseti, ka te ke mea'i pē 'i he halanga ko ē 'a e malanga 'oku 'i ai e 'uhinga 'oku ha'i ai ki he Patiseti. Ko e Kupu 75 'o e Konisitūtone ko e kupu ia 'oku ne lisi mai 'a e ni'ihi ko ē 'e ala faka'ilo 'e he faka'ilo faka Fale Alea ē. Pea ko e makatu'unga na'e pehē ai 'e he Pule'angá 'oku ta'efakalao 'a e tu'utu'uni 'a e Tokoni Sea, koe'uhí he ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki pē 'o me'a mai he'etau Patiseti he to e 'i ai pē ho'o taimi ...

Lord Fusitu'a: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Kehe 'au.

Lord Fusitu'a: Ko ia he ko e a'u eni ki he Patiseti ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me'a mai pē ki he'etau Patiseti he kuo tātāiku

Lord Fusitu'a: Kātaki fakamolemole 'Eiki Sea. Ko ia ko e makatu'unga ko ē na'e pehē 'oku tatau kotoa pē 'a e Minisitā, pea mo e Kakai pea mo e Nōpele ko e Kupu 59, 'a ia ko e kupu ko ia 'oku ne pehē ko e ni'ihi ko ē 'e hū ki he Fale, ko e kau Fakafofonga 'o e Kakai, Fakafofonga 'o e kau Nōpele, pea mo e Kapineti. Ko ia ai kapau ko e makatu'ungá ia 'oku nenefu ki he motu'a ni pē ko e hā hono faikehekehe'i 'a e ala ngāue'aki 'e he Pule'anga 'a e makatu'unga ko ia, ki he faka'ilo ko ē kae 'ikai ke nau tui ki he makatu'unga ko ia 'i he 'omi 'a e *constituency fund* 'a e kau Nōpele. 'A ia kapau ko e makatu'unga 'oku 'i ai 'a e makatu'unga fakalao 'oku nau tui ki

ai, pea 'oku tonu ke nau tui ai pē ki he makatu'unga fakalao ko ia, 'e a'u ki he me'a fakapa'anga, ko e ki'i me'a pē 'oku nenefu ki he motu'a ni ko e kole fakamā'ala'ala pē.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele. 'E Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu.

Poupou 'oange ha pa'anga tokoni vāhenga fili ma'a e kau Nōpele fakahoko'aki nau fatongia

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Kole fakamolemole pē heni ki he Fale kapau 'e 'oatu ha ngaahi poini ia na'e 'osi fai hono, fai ho'omou feme'a'aki ki ai 'aneafi. Kā ko e poupou atu pe eni ki he fokotu'u ko eni ke 'oange ha ki'i seniti ke tokoni ki he kau Nōpele fakahoko 'aki ko ē honau fatongia. Sea kātoa 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai kae 'uma'ā 'a e kau Hou'eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e kakai ta u pehē pē 'oku nau tokoni kia kinautolu. Pea ko e motu'a ni ia 'oku mahino 'aupito pē 'a e tokoni lahi ia ko ē 'a e ki'i sēniti ke 'ai ha kau ngāue, ha tokotaha ke ngāue tau pehē ki he ngaahi *project* he vāhenga mo ha tokotaha ke ne tokanga'i 'a e 'ofisi ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u ki ai 'a e kāinga mo e alā me'a pehē, ko u tui au kapau 'e 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi tokoni pehē ni, he 'ikai ke lava lelei 'a e faifatongia ki he vāhenga.

Ko u tui ko e me'a tatau pē Sea 'e ala fai hono talanoa'i ko e 'uhingá pē ki he Hou'eiki, Fakafofonga ko eni e Hou'eiki, ko e 'uhingá pē ke 'i ai ha tokoni kia nautolu ke fakahoko 'aki 'a e fatongia, lahi 'ia kimautolu 'oku 'i ai 'a e tokotaha ke ne ke tokoni mai 'i he fefononga'aki, mo e ngaahi ngāue pehē, kātoa 'a e kau Mēmipa ko eni 'o e Kakai kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Ko u tui 'oku tonu pē ke 'oange pē mo e totonu ko ia ki he Hou'eiki Fakafofonga ko eni 'a e kau Nōpele.

Taimi tatau pē Sea 'oku mahino 'aupito pē 'a e fiema'u ko eni 'a e Pule'anga, ke fai ha sio ki he ngaahi tu'utu'uni mo e alā me'a pehē, kā 'oku tau 'osi māhino 'aupito pē 'atautolu ko eni e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'oku tau ngāue'aki ko ē 'a e *constituency fund*, 'osi mahino 'oku 'i ai 'a e *procedures*, 'i ai pē founa ngāue, pea ko e 'osi ko ē ta'u 'oku 'atita'i, 'oku maau 'a e ngaahi me'a, 'oku 'osi eni 'a e ta'u 'osi 'ova 'i he ta'u 'e ua, mahalo pē tolu 'etau ngāue'aki 'a e founa ko eni, pea 'oku hangē ko e fa'a lau ko ē fakapālangi kātaki pē Sea hono ngāue 'aki, *it's a tried and tested method*, 'uhingá 'oku 'osi tesi pea 'oku fakalelei'i pē mo tau 'unu atu kimu'a. Ko u tui au kapau 'e ngāue'aki pē 'a e ngaahi founa pehē ni ki hono tokanga'i 'a e pa'anga ko eni, 'e tokoni ki he kau Nōpele ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Siaosi Sovaleni: ... hono fua fatongia, 'ikai ke ngata pē he fatongia ki he Falé, ke 'i ai ha taha ke ne tokoni ia ki hono fai fatongiá. Ka ko hono fatongia ki he fonuá, 'a ia 'oku nau fakafongia'i. Ko e poupou pē ia, Sea, 'oku 'ikai ko e 'uhingá pē ia ko ha tu'unga fakalao, ka ko e 'uhingá 'oku, ko u tui 'e to e lelei ange ai 'a 'etau fengāue'akí, lelei ai e fakahoko honau fatongiá, 'i ha tokoni 'i he me'a ko eni 'oku fai ki ai e kolé, Sea. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Fakafofonga 'a Niua, 17.

Fokotu’u toloi atu fokotu’u fekau’aki mo e kau Nōpele he ‘oku fu’u vave ke alea’i

Vātau Hui: Tapu mo e Feitu’u na, Sea. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. Sea, ko e tu’u hake ‘a e motu’a ni, ‘oku ‘osi mahino kiate au ‘a e me’a ko eni ‘oku fai ki ai e tangi ‘a e kau Nōpelé. Ka kiate au, Sea, ‘oku fu’u vave ia. Sea, ko e fokotu’u ‘a e motu’a ni ia. Fēfē ke tau to e ki’i toloi atu mu’a ‘a e fo’i fakakaukau ko eni, ka tau ngāue tautolu ki he’etau Patisetí. Tau ō mo ia, ko e ō ko ē ki he ‘A’ahi faka-Fale Alea.

Lord Fusitu’a: Sea ko e ki’i fakatonutonu atu. Sea ki’i fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga 17, ‘oku fakatonutonu koe ‘e he Nōpele Fika 9 ‘o Niuá.

Fakatonutonu na’e ‘ikai tali Sea Fale Alea kole hiki 3 kilu \$ vāhenga fili ‘a e kau Fakafofonga

Lord Fusitu’a: Sea, kātaki. Na’e kole ‘e he kau Fakafofonga e Kakaí ke to e hiki ‘o 3 kilu he ta’u ni, ko e vavé ia. Pea ‘ikai tali ‘e he Seá, ka ko e vavé to e hiki ‘o 3 kilu lolotonga ‘emau noa.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, Nōpele.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fakatonutonu atu pē, ke kātaki ke to e fakatonutonu mai pē na’a ‘oku hala ‘eku ma’ú. Na’e te’eki ai ke kole atu ia he kau Fakafofonga e Kakaí, ke hiki ‘o 3 kilu.

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu atu pē, ko e fakahā hangatonu mai eni mei he Sea e Fale Aleá, ‘Eiki Seá.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ko u kole atu ke ke me’a mai pē ko hai e kau Fakafofonga ‘oku nau fokotu’u iá ke fanongo mai e kakaí.

Sea Kōmiti Kakato: Mou ...

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki ki’i fakama’ala’ala atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e ngaahi me’a eni ‘oku ‘ohake, ‘e he Fakafofonga Nōpele ‘o Niuá, pea ‘oku fai e fetūkuaki ai, ka ko u ‘oange e faingamālie ko iá ki he Fakafofonga Fika 2 ‘o Ha’apaí, pē ‘oku ‘i ai ha’ane me’a ki ai ka tau ‘unu kimu’a he ‘oku te’eki ai ke ‘asi mai ia he Patisetí heni.

Lord Fakafanua: Tapu pē ki he Feitu’u na, Sea, pea mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató. ‘Oku mo’oni na’e ‘i a e kole mai ki he ‘ofisi ni, ka ko u tui ‘oku mea’i pē ‘e he Fakafofonga ko eni ‘ene kolé, kapau ‘oku ne fie fakahā hake ke mea’i he Hou’eiki, toki me’a mai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, ‘e tokoni eni mei a Tongatapu Fika 3.

‘UHINGA HIKI 3 KILU KE TOKONI HE TU’UNGA FAKAMATEUTEU KAKAI KI HE NGAHI FAKATAMAKI FAKAENATULA

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea e ma’u faingamālié. Sea na’e fai hono fai e feme’a’aki ‘a e Kōmiti Pa’angá ki ai, na’e ‘uhinga eni he ko e pa’anga ko eni e *GITA*, ‘a e 2 fíha miliona ko ení, na’a lava ‘o vahevahe mai ki he Hou’eiki Mēmipa ha 1 kilu, kae tāketi pē ia ki he *resilience*, pē ko e to e lelei ange ‘a e matatali ‘i he vāhengá ‘a e ngaahi fakatamaki fakaenatulá. Ke manatu’i ko e sēniti ko eni ‘oku lolotonga vahe’i mai he Patisetí, ki he ngaahi *project* pē ia. Ma’u’anga mo’ui mo e alā me’a pehē. Ka na’e fai e tālangá, na’a lava ‘o ‘omai ha 1 kilu ia, ko e nofo tāfataha pē ia ki hono *build up*, pē ko hono tokoni’i ‘a e kāinga ke nau to e mateuteu ange e. Ko e na’e fai pē e tālanga ia ki ai, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Fusitu’a: Sea, kapau na’a ko e kolé e ia, ‘oku ‘uhinga lelei ia ki he motu’a ni, ko e me’a pē na’a ku ‘iló ‘e au ko e kole ‘a e kau Fakafofongá, ka ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ai mai ‘e Tongatapu 3 ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou ki’i, fu’u pongipongi ‘etau ki’i fetō’akí. Ke ke me’a hake ‘o kole ha’o faingamālie. Ka ke me’a mai, Minisitā Mo’ui.

MAKATU’UNGA FAKA’AMU KE HIKI PA’ANGA VĀHENGÁ MEI HE HA LIPOOTI FALE ALEA LAHI NGAHI FIEMA’U VIVILI KAKAI

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea, tapu pea mo e Feitu’u na, pea fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakató. Sea, ko e talanoa ko eni fekau’aki mo e faka’amu ko ē ke hiki ‘a e pa’anga *constituency* ko eni ‘a e ngaahi vāhengá, na’e ‘ohake ia ‘i he fakamatala lipooti, ‘A’ahi Faka-Fale Aleá. Pea ko e taimi ko ē na’e fai ai e ‘A’ahi faka-Fale Aleá, pea na’e ‘omi ‘a e ngaahi fiema’u vivili ko ē ‘a e ngaahi vāhengá ‘a e ngaahi vāhengá. Ko e anga ko ē fakakaukau, ‘i ai fanga ki’i me’a ia ‘e lava pē ia ‘o solova kapau ‘e hiki hake ‘a e sēniti faka-Fale Alea ‘a e ngaahi vāhengá. Pea na’e makatu’unga ai ko ē ‘a e ... Ko e faka’amu pē ia ‘i he taimi ko íá, ka na’e te’eki ai ke fokotu’u faka’ofisiale mai ia ‘i he Fale ni ke fai ‘a e fo’i ngaue ko íá. ‘A ia ...

<006>

Taimi: 1035-1040

‘Eiki Minisitā Mo’ui : ... Ko e ‘uhingá pē ‘a’aku Sea na’e ‘omi ‘a e me’a ko íá, ‘i he taimi ko ē na’e fai ai e Līpooti faka-Fale Aleá. Ko e fo’i me’a kehe eni ia ‘oku tau talanoa atu ki ai ko ē ‘i he taimí ni Sea. Ko e ki’i tokoní pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Fakafoki leva ‘etau *issue* ki he me’a ‘a 17.

Vātau Hui : Sea ko e, ka u hoko atu mālō e ma’u faingamālié Sea. Ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’á Sea, he ko e pa’anga vāhenga ko ē ‘oku ‘omai ki hoto vāhengá, ‘oku mau hanga ‘o ‘ave ia ki he vāhenga ko iá, pea faka-kakato ‘aki, ‘ave ki he kōmiti pē ko e kosilio ‘o e vāhenga. Hangē ko ‘eku fakatātā ‘aku ka au. Ma’u ‘a e pa’angá heni ‘alu hangatonu ia ki he’eku kosilio, fokotu’u ia ‘i Niua, pea ko nautolu leva ‘oku nau pule ki he silini ko iá, pea nau vahevahe ‘o fai’aki ‘a e ngaahi ngāue ko ia ‘a e vahefonuá. Sea, ko e to e ‘ai pa’anga ko eni ‘a e kau Nōpelé, ko e ‘ai ke ‘avé ke ‘ave ki fē, ko e kakai eni ‘oku mau fakafofonga’i.

Lord Tu’i’āfitu : Sea, ki’i tokoni mu’a ki he ...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni eni Fakafofonga.

Lord Tu’i’āfitu : Ko ‘eku tokoní pē Fakafofonga sēkoni pē ‘e 3. Pē kuo ke mea’i koā, na’e fai e kole ho’omou 'Eiki Nōpele ki he Hai Komisiona Nu’usilá, pea ‘oku ‘i ai e tokoni ai ‘oku fou atu ki Niua. ‘Oku ke mea’i? Mālō.

Vātau Hui : Sea, mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, ko e *issue* ko iá, ko e fokotu’u mai ia mei he Kōmiti Pa’anga ‘a e Fale Aleá. Ko e fokotu’u mai ke ‘i ai ha *fund* pehē ma’a e kau Hou'eikí.

Vātau Hui : Sea ko e, ka u ‘oatu ai pē au ka u fakanounou Sea ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Fokotu’u ke tuku pea ta’ofi ‘oua ‘oange ha pa’anga vāhenga ma’a e kau Nōpele

Vātau Hui: Ko e ‘uhingá ka tau hoko atu. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tuku, pea ta’ofi ‘oua na’a ‘ange ha ... ka tau pāloti ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu’u ē ‘a 17 ‘oku ai ha pou pou ki ai?

Sāmiu Vaipulu: Ke u fakalea atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga 15 ‘o Vava'u.

Fokotu’u ke tu’usi ‘a Niua mei he pa’anga vāhenga fili he ko e fakamole lahi fai ki ai

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e Feitu’ú na 'Eiki Sea, tapu ki he Palēmia Le’ole’ó mo e Hou'eiki Kapinetí, Hou'eiki Nōpelé, kae 'uma'ā ‘a e kau Fakafofonga e Kakai. 'Eiki Sea, ko u fokotu’u atu, ‘uluaki, tu’usi ‘a Niua he ‘oku fu’u tokosi’i, fakamole lahi, ‘oku *subsidize* ...

Vātau Hui : Sea, ka u ki’i fehu’i mu’a ki he Fakafofonga Vava'u.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga 17 ...

Vātau Hui: Ka u ki'i fehu'i ki he Fakafofonga Vava'u Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke tali 'e he Fakafofongá ho'o fehu'i.

Sāmiu Vaipulu: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tali.

Vātau Hui : Ko e hā hono 'uhingá Sea ?

Sāmiu Vaipulu : 'Oku 'ikai ke u tali.

Sea Kōmiti Kakato : Ka ke kātaki 'o me'a hifo, ko e fakatonutonú pē te ne lava 'o ta'ofi. Me'a mai 15.

Sāmiu Vaipulu : Ko 'eku 'uhingá 'Eiki Sea, fu'u lahi e fakamole hono *subsidize* he vaka tahi, vakapuna...

Vātau Hui : Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'e Fakafofonga.

Fakatonutonu ko e tokoni ki Niua ko e tu'utu'uni Kapineti ia na'e 'osi tali

Vātau Hui : Sea, ko e tu'utu'uni ko ení ko e Tu'utu'uni Kapineti eni kuo 'osi tali ia. Na'e tali 'oku 'ikai, te u toki hanga 'o kumi hake Sea, ko e Tu'utu'uni Kapineti eni mahalo e Pule'anga kuo 'osí, 'a eni ko ē na'e 'i ai ko eni 'a e Fakafofonga ko ē 'o Vava'u.

Sāmiu Vaipulu: Sai ...

Vātau Hui: Na'e 'osi tali ia pea 'oku 'osi fakalao Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Mālō.

Vātau Hui : Ko e me'a ia 'oku ou 'uhinga atú Sea. Ko Niua, ko e fonua 'oku 'i ai e kakai. Ko e Patisetí ko ení, ko e Patisetí 'oku talamai, ...

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga, kātaki ko e fokotu'u eni ia 'a 15, pea ko e me'a ia 'a e Falé ni pē te nau tali pē 'ikai.

Vātau Hui : Fonua e tangatá Sea, ko e me'a ia ko u 'uhinga atu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai 15.

Sāmiu Vaipulu : Ko e fonua ko e kaveinga ia ko ē Patisetí fonua pē tangata, ka 'e 'ai ia ki Niua, kavenga pē 'a e tangata.

Vātau Hui : Sea, kau eni he fakamatala fakavalevale lahi eni ‘oku fai ‘e he Fakafofonga ‘o Vava’ú Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fakamolemole na’a ku toki ‘osi fakahoha’a atu pē, ka ke ka me’a hake ...

Vātau Hui : Kau eni ‘i he fakamatala Sea ‘oku ‘ikai ke fie ongo mai ki ai e kāinga ‘o’okú mei motu.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga, ‘oku mahino pē ia ki he motu’á ni Fakafofonga, ka ke fou mai pē he founá fakamolemole. Me’a mai Fika 15.

‘I kai vaeua ha sēniti ma’u mei Niua ‘i he tu’u faka’ekonomika

Sāmiu Vaipulu : Kātaki Sea, he kapau te tau fehu’i ‘i he faka’ekonōmiká, ko e hā e me’a ‘oku ma’u mai mei Niua? ‘Oku ‘ikai ke vaevaeua ha sēniti ia Sea, ‘i he fakamole ko ē ‘oku fai kia kinautolu. Pea ‘oku ou tui, ko u kole atu ki he Fakafofongá, ‘oua mu’a ‘e to e lave noa’ia holo ia ki he ‘ū me’a kehe.

Vātau Hui : Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a Sea fakamolemole.

Sāmiu Vaipulu: He ‘oku ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga, te ke tali e tokoni ‘a ..

Sāmiu Vaipulu : ‘I kai Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai 15.

Sāmiu Vaipulu : Sea ka u foki mai ā 'Eiki Sea ki he fakahoha’a ‘a e motu’á ni. Sea, ko e ...

Sea Kōmiti Kakato : ‘E lava pē toki ‘oatu ha’o taimi 15 kae ...

Sāmiu Vaipulu : Ko ia.

Vātau Hui : Mālō Sea kae hoko atu ‘eku fakahoha’á ‘aku Sea.

Sāmiu Vaipulu : Ko u pehē ‘e au na’e ‘osi ‘ene fakahoha’a.

Sea Kōmiti Kakato : ‘E Fakafofonga kuo ‘osi ho’o taimi, ka ‘e to e ‘oatu pē ho faingamālie Fakafofonga.

Sāmiu Vaipulu : Na’a ‘oku manga lalahi ange ‘a e miniti ia ‘a Tokelau Mama’ó ‘i Tongá ni. 'Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘eku fakahoha’á ‘aku ki he kaveinga ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Sāmiu Vaipulu: ... me'a ko eni 'oku lolotonga fai ai e feme'a'aki 'i he Fale ni.

Fokotu'ú tali fakakaukau kae toki 'a e Sea, faitu'utu'uni ki he tu'utu'uni ke ngāue'aki \$ vahenga

Na'a ku fokotu'u foki 'i he kamata'anga mai pē, ke tali pē 'a e fo'i fakakaukau, pea kei ngāue'aki pē 'a e Patiseti ko ia 'i he me'á kae tukuhifo, holoki hifo he ko u tui 'e fiemālie pē. He ko 'eku tuí 'Eiki Sea, ko e pa'anga ko eni 'oku 'ikai ko ha pa'anga ia ke vahe 'e he Hou'eiki Nōpelé. Ko e pa'anga pē ia 'oku 'alu ki he ngaahi vāhengá.

Pea ko u tui 'oku totonu pē ia ke fakalea pē ia ko e fokotu'u ke fakalahi 'a e me'a ko ē hotau, 'a e pa'anga ko ē 'oku tokoni'aki ki hotau ngaahi vāhengá kae toki fai 'a e ngaahi tu'utu'uni ia 'e he 'Eiki Seá, 'a e founa hono vahevahé, koe'uhí ke fakalava, fakalato 'a e fiema'u kotoa 'a e kau Mēmipa 'o e Falé 'Eiki Sea. Pea 'e lava pē ia 'o fai e ngāue' o fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku 'ikai ke fiema'u ia, ko u tui he 'ikai ke fiema'u ia ke fu'u fakakakato 'i he ta'u ni koe'uhí kuo 'osi tu'u 'a e ngaahi fiká mo e ngaahi fakafuofua ko ē 'a e Pule'angá. Ka ko e fakakaukau ko eni 'oku te'eki ke tau a'u tautolu ki he ngaahi mata'ifiká. Ko e fokotu'ú ia 'Eiki Sea, ke tau tali 'e kitautolu ia 'a e fo'i fakakaukau 'o tali 'aki 'a e 'uhinga ke 'ave ia ko e fakalahi ki he pa'anga ko ē ngaahi vāhengá. Pea 'e toki 'i loto leva ia ai ke fai 'e he 'Eiki Seá ia hangē ko ē ko e lolotonga ní, hono founa tu'utu'uni hono founa ngāue'aki 'o e ngaahi pa'anga ko iá.

Mahu'inga e feveitoka'i'aki e Fale ke tā sipinga ki he kakai

'I he'ene pehē 'Eiki Sea he 'ikai ke fai ha fetō'aki ia he Fale ni 'o hangē ko e fokotu'u ko eni na'e fai atu 'e he motu'a ni. He 'oku tau 'ofa kātoa pē mahalo ko e Fale ni 'oku meimei konga Niua kotoa. 'Oku 'i ai 'etau pīkinga ki Tokelau. Ka 'oku mahu'inga 'Eiki Sea 'a e ngāue ke tau feveitokai'aki 'i he Fale ni. He ko 'etau feveitokai'aki ko ē 'i he Falé, ko e me'a ia 'e fai 'e he kakai e fonuá he ko tautolu 'oku tau tā e sipingá. 'Oku 'ikai ko tautolu ke tau fakahā atu ki he fonua ni, 'oku tau movetevete 'i he Fale ni.

Ko u manatu 'Eiki Sea ki he taimi na'a mau takai ai 'o fai e fatongia ko ia na'e tu'utu'uni. Na'e 'i ai e ngaahi fehu'i na'e pehē, ko e Lao eni ko e fā'u mai 'e hai. Ko e tali 'a e motu'a ni, 'ikai ke u loto au ia ke fakahā hingoá. Ko 'emau omi 'amautolu he fo'i Lao. Ko e taimi pē te tau fakahā hingoá ai ha me'a, te tau 'alu 'etau tokangá ki he hingoá mo e hā e tō'onga 'a e tokotaha ko ia na'a ne fa'u ko iá kae tuku 'a e tefito'i fakakaukau ko ē 'oku 'i he ngāue 'oku tau faí.

Taukave'i mahu'inga fie kau mai kau Nōpele he langa fonua & 'oku mahu'inga ngāue fakataha

'A ia ko 'eku tuí 'Eiki Sea, me'a ia 'oku totonu ke fai e sio ki ai 'i he fakakaukau ko eni. Tukuange 'a e pehē ko e me'a ke vahevahe 'e he Hou'eiki. Tau fakakaukau'i angé 'a e founa ko ē ke fai'aki e ngāue ko iá, 'e makatu'unga ia he tu'utu'uni ngāue ko ē 'e fokotu'u mei he Falé. Faka'ata'atā 'etau fakakaukau ma'u pē 'i he Fale ni ko me'a ko eni ko e 'ave kia hai. Ko 'eku talí 'Eiki Sea, ko

e 'ave ki he kakai 'o e fonua. Ko hono kekehekehe mo e founa, mo e sēniti ko eni 'oku 'ia kitautolu 'Eiki Sea, ko e 'i he Feitu'u na, 'oku 'iate au. 'Oku tau fakahoko 'etautolu e ngaahi vahevahe ko íá. Ka 'oku fie kau mai, ko e me'a mahu'ingá e fie kau mai 'a e faha'i ko ē pea 'oku totonu ke nau kau mai he ko hotau fonua.

<001>

Taimi: 1045-1050

Sāmiu Vaipulu: ... ko e fa'unga ia hotau fonuá kuo pau ke ngāue tau ngāue fakataha. Pea ko e ngāue fakatahá me'a ia 'a 'au Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni mo au ke tau fai 'a e fatongia ko ē 'oku tau ngāue fakataha aí. Pea te tau talaki atu ai ki he fonua ko ení fokotu'u atu ai 'a e melino mei he Fale ni mo e ngāue fakataha nga'unu kimu'a 'etau ngāue 'Eiki Sea. Ka ko e tu'unga ko eni 'oku tau 'i ai he 'aho ní hangē ko ē 'oku 'ai ke vahevahe ta'ofi ē ko e 'ai ke 'ave ia ki hē ko e hā e 'uhinga. 'Eiki Sea hala ia. 'Oku hangē ia ha'atau fakatolopī 'atautolu 'o e fakalalakaka ke 'oua na'a nga'unu e fakalalakaka kimu'a. Fiema'u ke tau ngāue fakataha. Ko ia pē 'Eiki Sea e fakahoha'a 'oku ou fai atu. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā te ke tali mai kae toki me'a 'a 11.

Tali Pule'anga ki hono fehu'ia kupu 59 he Konisitūtone

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea he faingamālie. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea mo fakatapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato mālō homou laumālie ki he pongipongi ni Hou'eiki kae tuku mu'a Sea ke u 'oatu pē mu'a ha ki'i fakalavelave ki he ngaahi fehu'i pea mo e fakamatala kuo 'omai. Mahino Sea ko 'etau Patisetí mo e 'Esitimetí 'e tali ke vete e fo'i fakakaukau ko eni ko e fokotu'u mai ke 'oange 'a e sēniti ki he Hou'eiki Mēmipa ko e pa'anga fakavāhenga pē ko e nātula ko e fakakaukau pehē. Pea te u kamata mei he fokotu'u na'e 'omai he 'Eiki Nōpele 'o Niuá 'i he Kupu 59 'o e Konisitūtoné 'oku ne fakahā mai ai ko e ni'ihī 'oku hū ki Fale Alea. Pea 'oku hā ki he motu'a ni ko e makatu'unga'anga ia mālohi 'o e kole 'o e pa'anga ko ení 'oku 'oange ki ha taha pē 'oku Mēmipa 'i he Fale Alea. Pea 'o tupu ai 'a e fakahoko mai 'a e Kupu 59 'o e Konisitūtoné ka u hanga pē mu'a 'o ki'i lau atu 'Eiki Sea 'oku pehē :

Kinautolu 'oku hū 'i he Fale Alea. Kupu 'uluaki. Ko e Fale Aleá kuo pau ke kau ki ai 'a e :

- a. Kau Fakafofonga 'o e kau Nōpele.
- b. Kau Fakafofonga 'o e Kakaí mo e,
- c. Kotoa 'o e kau Mēmipa 'o e Kapinetí.

Lord Fusitu'a: Sea ki'i tokoni miniti pē 'e taha. Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā tali e tokoni ?

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē Sea ka ko e feinga foki eni ke tali e me'a na'e me'a mai aí.

Lord Fusitu'a: Ko e me'a ko ē fekau'aki mo e Minisitā 'oku ke mea'i lelei pē 'e koe 'oku 'i ai hono kehekehe mo e ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele 'oku te'eki ke u 'oatu au ho faingamālie kuo ke me'a koe.

Lord Fusitu'a: Uehe kātaki nau pehē kuo laumālie lelei ki ai. 'Oku laumālie lelei ki ai mo e Feitu'ú na ?

'Eiki Minisitā Polisi: 'Ai ha ki'i sēkoni 'e 30 Sea kae tuku ā ke tali atu 'ene me'a na'e me'a mai aí.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Fusitu'a: 'Io kātaki. Na'e 'ikai ke pehē ko e makatu'unga ia e kolé na'e nenefu ki he motu'a ni ko e hā e 'uhinga na'e makatu'unga ai e faka'ilo ko ē hē kae 'ikai ke kei ngaue'aki *consistently* pē fakatatau 'a e kupu tatau ki hono tufa ko ē 'o e pa'angá. Ko e kole fakama'ala'ala ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fakama'ala'ala ení Sea 'oku 'oatú.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia me'a mai koe Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: 'I he kupu tatau pē ko ē na'a ne me'a mai 'akí ē. Ko eni 'oku lau ke māhino ke me'a ki ai e Hou'eiki mo e kakai 'o e fonuá. 'A ia 'oku hanga he Kupu 59 'o 'omai 'a e fo'i tēpile 'e tolú. Ko e kau Fakafofonga Nōpele, kau Fakafofonga e Kakaí mo e kau Mēmipa Kapinetí. Pea ko e Kupu si'i uá leva 'oku pehē. **Kuo pau ki he kau Minisitā 'o e Kapinetí 'a ia ko e kau Fakafofonga kuo fili tukukehe ka tuku ki tu'a hili hono faka'ilo 'i he Kupu 75 'a ē na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele ke hoko atu pē ko e kau Mēmipa 'o e Fale Aleá pea kei Fakafofonga pē 'i honau vāhenga filí takitaha lolotonga honau fakanofu ko e Minisitā.**

xxi. Tui Pule'anga 'ikai makatu'unga 'ete Mēmipa Fale Alea ke fakatonuhia'i 'aki 'ave pa'anga ki he kau Nōpele

'A ia 'oku 'uhinga ko e taimi ko ē 'oku fakanofu ai 'a e mātu'a ni ki he ngaahi lakanga ko eni 'i he fonuá 'oku mau kei Fakafofonga pē ki homau vāhenga. Ko e poini 'oku tu'u ai 'a e mātu'a ni 'e Sea mo e Hou'eiki. 'Oku 'ikai ko ha totonu pē 'oku mau lau ia ko e makatūliki fakatonuhia ki hono 'ave ha pa'anga ke te hanga 'o tokoni'i 'aki e kakai ko hono 'uhingá pē 'oku te Mēmipa 'i Fale Alea. Ko e me'a 'oku mau tui mautolu ia ki aí kapau ko e Fakafofonga ko ē na'e filí 'e he kakai 'o fengāue'aki mo e kakaí pea 'oku 'i ai e mafai 'o e kakaí ke nau fakamāu'i koe 'o fili ki loto mo fili kitu'a.

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Polisi: ... pea ke lava leva ai 'o taliui ki he pa'anga 'oku 'oatu kia koe, he ko e

pa'anga foki 'a e kakai totongi tukuahau.

Lord Nuku: Sea kole pē mu'a Sea ke u ki'i fakatonutonu atu pē mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā Polisi ko e fakatonutonu eni e Nōpele 'Eua.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'Eiki Sea.

Taukave'i Kupu 60 Konisitūtone 'oku ne fakalao'i kau Nōpele ke fili pea hoko ko e Mēmipa Fale Alea

Lord Nuku: Ko e ki'i fakatonutonu pē Sea. Koe'uhi ko e Kupu 59. Ko e Kupu 60. 'Oku fakalao ke fili e toko 9 mei he kau Nōpele pea toko 17 ki he Kakai. Ko e Fale Alea ia 'o Tonga. 'Oku ne hanga 'o fakamo'oni'i mai ai 'a e totonu tatau 'a e toko 7, pea mo e toko 17, he 'oku fakalao ke fili kinautolu ko e Mēmipa ia 'o e Fale Alea. Ko e ki'i fakatonutonu atu pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! 'Eiki Nōpele.

Tō fakamamafa Pule'anga ke fehu'ia ko hai 'e taliui ki ai 'a e kau Nōpele kapau 'e 'omai pa'anga vāhenga

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito Sea. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e feinga ke māhino Sea. 'Oku 'ikai ke mau tui mautolu ia, ko e poini ia 'oku mamafa, ke fai 'aki ai ha taukapo. 'Oku mau tui 'oku mahu'inga ange ke 'uluaki fakapapau'i. 'Oku hamusi a'u 'a e fo'i afo 'o e taliui, pē ko e *accountability*, ke fakapapau'i ko e 'omai 'o e pa'anga te te lava 'o taliui ki ai.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā Polisi.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele Niua.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Io ha'u mo ia.

Taukave'i ko e \$ vāhenga 'oku 'ikai ko e pa'anga Fale Alea ka ko e pa'anga tukuahau kakai

Lord Fusitu'a: Ko e nenefu ki he motu'a ni. He 'oku fakahā mai he Sea, kia kinautolu. Ko e ta'u eni 'e ua. 'Oku te'eki ke 'omi ha *Audit Report* ia 'a e tokolahi 'o e toko 17 ia. Ko hono ua. 'Oku 'ikai ko ha pa'anga ia 'a e Fale Alea 'oku 'oatu ke mou ngāue'aki. Ko e pa'anga ia 'a e kau tukuahau 'oku 'oange ki he Sea e Fale Alea ke ne 'oatu ke mo ō 'o vahevahe ki homou vāhenga. Ko e tefito'i mo'oni ia 'o e sino'i pa'anga ko ia, 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea! Fakamālō atu. ‘Oku ‘ikai ke fu’u mahino ki he motu’a ni, ‘a e fakatonutonu. Ka ko u lelei’ia pē ke u fanongo ma’u pē ki he ngaahi fakamatala ‘e ‘omai. Ko e mo’oni. Ko e fatongia ‘atita Sea, ‘oku ‘i he Potungāue ‘Atita ia ke nau fakakakato. Ka ko u fiefia pē ke fakahoko atu ‘oku mau feinga homau lelei taha, ke fai ‘a e fatongia ‘o fakatatau ki he Tu’utu’uni. Pea ‘oku ‘i he kakai ia ‘Eiki Sea. Ko e tēpile ko eni hū atu e ni’ihi, hū mai e ni’ihi. Ko e pule ia ko ē ‘a e kakai, ko e tau’atāina ia ‘a e kakai pea ‘oku mo’oni ‘aupito. ‘Oku ou fakamo’oni ki he me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Sea! Ki’i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā!

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e pa’anga tukuhau.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ha’u mo ia.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai kae tuku ho’o fielahi ‘Eiki Minisitā Polisi.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu fika 1 pē ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ai e poini ke fefeka.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai ko ho’o me’á? ‘Oku ke me’a ki he anga ta’e faka’apa’apa ko ē? ‘Omai pē mo ia. A’u ē ki he’emau tu’u hake ...

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e tali ia ‘o e fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ai mo ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e tali ia ‘o e fakatonutonu.

Lord Tu’ilakepa: Ko e tali ko ē fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ‘i Fale Alea ni ke ...

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ai mai e fakatonutonu? ‘Ai, ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu ia. ‘Ai mai e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamālō atu. ‘Omai e fakatonutonu Nōpele.

Lord Tu’ilakepa: Ko ho’o fielahi ‘aki ‘o pehē ‘oku ‘i ai e silini ke ke ‘alu ‘o kemipeini ‘aki he he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Pea mo e taha. 'Oku ke me'a 'aki 'o pehē ...

Vātau Hui: Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu atu mu'a Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e fakamole ke fai ki he kakai e fonua ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i 'oleva ke lava 'a e ki'i miniti 'e taha.

Lord Tu'ilakepa: Tuku 'aupito 'a e fa'ahinga founga ko ia he 'oku, ke 'ofa mai, ko e fo'i *concept* ko ē na'a mou fai 'o tala ko e fonua ko eni, ko e fonua 'o e lahi 'o e me'a ko e loi mo e kākā. Ko ia na'a mou ikuna ai. Na'e 'ikai ke 'i ai ha'amou fakamole.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e hā e fakatonutonu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Mo e fakapiko.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko 'eku fakatonutonu atu ki he Feitu'u na ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko 'ene fakatonutonu pē, 'e ...

Lord Tu'ilakepa: Ko moutolu ko e kakai fili moutolu 'a e kakaí.

Sea Kōmiti Kakato: Tonu ia.

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu au Sea.

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau 'oku mou mea'i 'oku 'i ai ha fehalaaki he, hangē ko eni ko ho faka'ilo mautolu ko e kakai ia 'oku ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ke fakafofonga'i e kakaí.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele ko e fakatonutonu eni 'a Niua 17.

Taukave'i ko e kau Fakafofongá ko e fili mai 'e he kakai

Vātau Hui: Sea! Ko 'eku fakatonutonu atu 'aku. 'Oku mo'oni ia. Ko 'eku fakatonutonu na'e fili mautolu 'e he kakai kae fili ia 'e he kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Vātau Hui: Fili kinautolu 'e he kau Nōpele. Ko homau kehekehe ia.

Lord Tu'ilakepa: Me'a mai angé. Me'a mai angé Feitu'ú na ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ho fakatonutonu ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e Hou'eiki Nōpele ko e hā ? Ko e *definition* e kakai ko e hā ?

Vātau Hui: Ka ko e kakai na'a nau fili mai mautolu. Ko e tokolahi taha ia. Kakai mo ē ko e kau Nōpele na'e fili 'e he toko tolu.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ā lōua ki lalo fakamolemole.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u hoko atu au Sea fakamolemole.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke ke fakatokanga'i pē. 'Oku malava ke mou faitu'utu'uni pea taliui e ni'ihi ko eni 'i ha'amou tu'utu'uni ko e fili he kakaí 'o makatu'unga ha fehalaaki 'i he Fale ni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u hoko atu au he 'oku hala e fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Pea mo e ngaahi ngāue 'oku fai he ni'ihi mātu'a Hou'eiki nau fai ma'a e kakaí.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Kae 'oua 'e fu'u 'ai hala'i ke ke, mou ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Ka u hanga 'o fakatonutonu Sea, 'a e me'a 'oku fakahoko mai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ho taimi 'e Minisitā.

Poini taukave'i he Pule'anga ko e 'ikai fili he kakai 'a e kau Nōpele ke nau taliui ka nautolu

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e poini 'oku mau 'uhinga atu ki ai. He 'ikai ke lava he kakai 'o fili mai kimoutolu ki loto, mo fili ki tu'a. Ko e poini ia. Ko mautolu ia 'e lava fai ki ai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Lord Nuku: Sea. Ko 'eku fakatonutonu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua fakatonutonu.

Taukave'i 'oku fakakonisitutone hono fili mai kau Nōpele ki Fale Alea

Lord Nuku: He 'ikai ke lava he, ko e tu'utu'uni 'a e Konisitūtoné ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: 'E fili 'a e toko 9 'e he kau Nōpele mei he kau Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Nuku: Pea fakahoko mai he Konisitūtone ...

<004>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: ... 'e fili 'e he kakai 'a e toko 17, pea kapau leva 'oku fakata'e'aonga'i ia Sea, 'oku 'ikai faka-Konisitūtone e malanga ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

Lord Nuku: He 'oku, ko e tu'utu'uni ia 'a e Konisitūtone, kapau te ne pehē mai 'oku hala, tonu ke tamate'i 'a e kupu'i Konisitūtone Sea, fakatonutonu ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele 'oku mahino pē me'a ...

Lord Fakafanua: Sea kole pē ki he 'Eiki Minisitā pē te ne tali 'a e kole tokoni ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā Polisi te ke tali 'a e tokoni 'a e Ha'apai Fika 2, Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai 'aupito pē Sea.

Tui 'Eiki Sea 'ikai nofo feme'a'aki he 'isiu ki he pa'anga fakavāhenga ma'a e kau Nōpele

Lord Fakafanua: Sea ko u fanongo pē ki he fakamalanga pea mo e feme'a'aki ko eni 'i he Fale ni, pea 'oku mahino kiate 'oku 'i tu'a 'a e feme'a'aki ia 'i he *issue*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Fakafanua: Ko e fokotu'u ko ē na'e 'omai mei he Kōmiti Pa'anga ke tānaki mai ha Patiseti 'i he Patiseti lolotonga ko eni 'a e Fale Alea ki he *constituency office* pea mo e *constituency fund*. Ko e CO mo e CF 'oku 'osi *allocate* ia ki he toko 17, kau Hou'eiki Fakafofonga ko ē 'oku fili mai he Kakai. Pea 'i he'ene tu'u lolotonga 'oku 'ikai ke 'i ai ha CF pē ko ha CO ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele 'e toko 9. Na'e 'i ai 'a e fokotu'u ke 'ai ha 'ofisi takitaha 'a e kau Fakafofonga 'e toko 9 ko eni 'o e Hou'eiki Nōpele, pea na'e 'i ai 'a

e fakakaukau to e fakapotopoto ange kapau 'e tukuhifo mei he 'ofisi, ki he takitaha 'a e 'ū vāhenga, 'i Niua, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua mo Tongatapu 'o holoki hifo pē 'o 'ofisi pē 'e taha 'i Tongatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'e toko 9 fakalukufua.

'I he'ene pehē na'e 'i ai mo e fakakaukau ke tānaki mai mo e 1 kilu ko e *constituency fund*, ko e 1 kilu ko ia te ne hanga 'o fua 'a e ngaahi fiema'u 'a e 'ū vāhenga ko ē 'oku fili mai ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga. 'Oku tau feme'a'aki tautolu he *issue* ko hai 'oku ne fili 'a e Hou'eiki Fakafofonga, kā kuo 'osi mahino pē ko e Hou'eiki Fakafofonga ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Fakafanua: 'Oku fili nautolu ki he takitaha vāhenga fakafonua 'a ia ko Tongatapu, 'Eua, Ha'apai, Vava'u pea mo e Ongō Niua.

Tali 'Eiki Sea 'oku taliui 'a e kau Mēmipa kotoa ki he Lao – pule 'a e Lao

Ko u fie lave pē ki he *issue* ko eni Sea koe'uhī 'oku hangē ko ē 'oku nenefu 'a e ngaahi faka'uhingá he 'oku tala eni ia 'oku 'i ai 'a e taliui 'oku fakahoko 'i he vahe ko eni 'o e pa'anga. Ko u fie fakamanatu atu pē Sea ko e taliui ko ia 'o kapau 'oku fakapolitikale hono fakamole 'a e pa'anga ko ia. 'Uluakí, ko e tokotaha kotoa pē 'i Tonga kau ki ai e Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele mo e kau Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'oku tali ui ki he Lao, ko e pule 'a e Lao 'o kapau 'oku te hanga 'o maumau'i pē ngāue hala'i 'aki e pa'anga, 'oku 'i ai e feitu'u ke te taliui ki ai, pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi ola 'o 'ete ngāue hala 'aki e pa'anga tukuhau e fonua. 'Uluaki, 'o kapau 'oku tau tali ui ki he Lao ko e Lao pē 'e taliui ki ai 'a e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele pea ko e Lao pē 'e taliui ki ai e Fakafofonga 'o e Kakai.

Tui 'Eiki Sea fakapolitikale'i hono fakamoleki 2 kilu ki he pa'anga vāhenga

Ua, 'o kapau te tau taliui ki he kakai 'oku nau fili mai kitautolu ki ai, fakapolitikale leva 'a e pa'anga ko ē 'oku ta u fakamole. Ko 'eku kole fakama'ala'ala pē ki he Minisitā Polisi. 'O kapau ko e 'uhinga 'ene pōini, 'oku tali ui e Hou'eiki Fakafofonga e Kakai ki he kakai ko ē 'oku fili mai kinautolu ki ai, 'a ia 'oku mahino leva ia 'oku fakapolitikale 'enau fakamole pa'anga, 'a ia ko e 2 kilu ko ē 'oku 'osi vahe atu mei he 'Ofisi ko ē 'o e Sea 'o e Fale Alea, ke nau fakamole takitaha vāhenga, na'e 'uhinga hono 'ave 'a e pa'anga ko ia mei he kamata 'i he 2010, ke tāpuni 'aki 'a e ngaahi fiema'u 'a e kakai 'ikai ke lava 'o fakahoko 'i he Pule'anga.

Fakamalanga ki he 'uhinga mo e taumu'a Patiseti Pule'anga & pa'anga fakavāhenga

Ko e pa'anga Patiseti ko eni 'a e Pule'anga 'oku tali mei he Fale Alea, 'esitimeti 'i he ta'u ki he ta'u, 'oku tau hanga 'o fakaiuia 'a e Pule'anga ke nau hanga 'o fakamole 'a e ngaahi pa'anga ko ia fakatatau ki he taumu'a ngāue 'o e Pule'anga 'o e 'aho. Ko e taumu'a ngāue ko ia ke fakahoko 'a e sevesi lelei taha ki he kakai 'o e fonua. Pea ko e ngaahi *priority* ko ē 'oku 'omai he ngaahi palani fakafonua mo e palani langa faka'ikonōmika, te ne hanga 'o fakaiuia'i 'a e ngaahi tafa'aki 'oku fiema'u 'e he Pule'angá ke *prioritize*.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea mahalo ko u ...

Lord Fakafanua: Na'a ku 'osi me'a ki he fakamalanga ko eni na'e 'omai mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

'Eiki Minisitā Polisi: Tali 'e au ia 'a e tokoni ko ē kuo fai mai kau hoko atu mu'a au ko u tui au ia 'e ...

Fehu'ia pē 'oku fakapolikale'i he kau Fakafongá 'enau fakamoleki pa'anga fakavāhenga

Lord Fakafanua: Ko ia Sea kā ko u fie foki mai pē ki he'eku poini kole ange ki he 'Eiki Minisitā ke ne hanga 'o fakama'ala'ala mai, 'oku fakapolitikale pē 'ikai 'ene fakamole pa'anga ki he vāhenga?

'Eiki Minisitā Polisi: Sai 'aupito Sea ka u tali atu 'e au ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Fehu'ia pē 'oku nau taliui kau Fakafongá ki he Lao he ko e Lao 'oku taliui ki ai kau Nōpele

Lord Fakafanua: Pea 'oku 'ikai taliui nai mo kinautolu ki he Lao? He ko ia 'e taliui ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa Fakafongá 'o e kau Nōpele.

Fakahā Pule'anga nau taliui ki he Lao ka ko 'enau tokanga ko e 'ikai fili kau Nōpele he kakai

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito 'Eiki Sea pea ko u fakamālō ki he 'Eiki Nōpele Fakafongá 'i he tokoni 'oku fai mai, kau fai atu pē mu'a ha tali nounou. 'Eiki Sea ko e mo'oni 'oku mau taliui kātoa ki he Lao, tau nofo kātoa 'i he malumalu 'o e Lao, taliui ia 'e taha, tau taliui ki he founa ngāue pē ko e *policy* founa ngāue, *procedure*, taliui ia 'e taha. Ko e fo'i taliui 'oku fai ai ē kehekehe, pea ko e makatuliki ia, ko e mafai 'o e kakai ke fili 'a e kau taki ki loto mo tu'a 'oku 'ikai ke lava 'o fakahoko kia kinautolu. Ko ia ia 'oku lava 'o fakahoko mai ki he mātu'a ko eni.

Ko e founa 'oku ou ngāue'aki 'i he'eku vāhenga 'o'oku pea 'oku ou tui pē mahalo 'oku mea'i 'e he 'Eiki Nōpele, he 'oku fa'a me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o kau 'i he fakataha ko eni Sea. 'Oku 'i ai hono Sea, Sekelitali, Tauhi Pa'anga, pea 'oku 'ikai ke u tu'utu'uni aofangatuku au ia ki he pa'anga neongo ko 'etau founa ngāue ia. 'Oku 'i ai 'a e Konisitūtone lēsisita 'i he *Labor and Commerce*, ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke pā'usi'i 'a e pa'anga ko ia. Ko 'eku vilo holo 'i he takai holo ko ē 'i he 'a'ahi faka Fale Alea 'o talanoa mo e kakai, kā 'i ai ha me'a 'oku nau kole mai pea u 'alu 'o kole mei he pa'anga vāhenga ko eni 'oku 'ikai ke tali, 'oku ou 'alu au kitu'a 'o kole tokoni ai, mea'i pē 'e he kakai. Ngaahi pālau, ko 'emau pālau 'oku ua, loli, me'alele 'oku ngāue'aki 'e he 'ofisi, tokoni kātoa, 'ikai ko ha me'a ia mei he pa'anga vāhenga, pea ko e konga ia 'a e tulituli ke 'oua 'e fakapolitikale'i hono ngāue 'aki 'a e pa'anga ko eni, he kā 'omai ke u tufa 'oku tangata 'a e tangata, 'e tufa ia ki he kakai na'e fili ai. Ko e 'uhinga ia 'oku ou 'omi ai

‘a e ni’ihi ko eni, ni’ihi ia he Kosilio Sea ko e fili ‘e he kakai, ‘ikai ko e fili ‘e au. Ni’ihi ia ai ‘oku ‘ikai ke u maheni au mo nautolu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ‘e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e poini ia Sea ‘oku ou feinga ke māhino pea ‘oku ou kole fakamolemole atu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā te ke toki faka’osi mai ka tau ki’i mālōlō ai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito Sea.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<005>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai Sea Kōmiti Kakatō. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki, mālō ho’omou laumālie. Ka mou me’a hifo pē ki he’etau ‘asenitā ‘oku mahino lelei ‘aupito ki he motu’a ni e ngaahi me’a ‘oku mou feinga ke fakama’ala’alá. Pea ko u tui ‘oku ‘oatu pē ha’amou ...

<001>

Taimi: 1130-1135

Sea Kōmiti Kakato: ... faingamālie ke mou me’a mai. ‘Oku ou ki’i lotu ange ke ki’i ‘oatu e ongo tafa’akí ka mou toki tali pē Hou’eiki Minisitā ki he, pea ko u tui ko e taimi pē te mou tali aí hangē ‘oku ki’i ngā’utá hotau Falé. Ka ko u, ka kuo māhino ki he motu’a ni e taumu’a ‘o e fokotu’u ko eni ‘a e Kōmiti Pa’anga ‘a e Fale Aleá Tu’uma’u ka mou me’a mai pē he ko u lotu pē ke mou laumālie lelei pea ‘osi mo ho’omou me’a ‘oku mou lotu ke ‘omai ke vahevahe mai pea u toki fakahoko atu leva ‘eku tu’utu’uní. Me’a mai Minisitā Polisi faka’osi mai ho’o fakamā’opo’opo mai ho’o miniti ho’o malanga. Neongo pē ‘oku si’isi’i ‘oku fu’u lōloa ho taimí ka na’e lahi e fakatonutonú.

Tui Pule’anga te’eki mā’opo’opo fokotu’utu’u kuo fai fekau’aki mo e pa’anga fakavāhenga kau Nōpele

‘Eiki Minisitā Polisi: Mālō ‘aupito ‘e ‘Eiki Sea. Fakatapu atu ki he Feitu’ú na ‘Eiki Sea kae pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakatō. Te u ki’i nounou pē au ‘Eiki Sea he ‘oku mo’oni ‘oku mei ‘osi atu e ngaahi, Sea ko u fie lave pē au ki he fakakaukau ‘oku pehē ‘oku ou tokanga Sea ke makehe mei he ngaahi poini na’e fai atu ki ai ‘a e malanga ‘a e motu’a ni ‘oku to e ki’i hā pē kiate kimautolu ‘a e fokotu’u fakakaukau ko ení. ‘Oku te’eki ke fu’u mā’opo’opo fau pea ‘oku hā, na’e ‘i ai e fokotu’u mai ‘oku te’eki ke ‘i ai ha fo’i fakalau fika ka ‘oku mou mea’i pē Hou’eiki ko e

fika ena 'oku 'asi mai he peesi 11 'o e Līpooti ko eni ko ē 'a e *Public Account Committee* 'a ia ko e 1 miliona 5 kilu 4 mano 2 afe pea mo e 2 kilu 'oku kaunga ia ki he fokotu'u ko 'enī 'oku fai ai e fēme'a'akí. Pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mai 'o pehē ngalingali 'e 'ofisi fakataha 'a e Hou'eiki Nōpelé pea mo e kau Fakafofonga pea 'oku 'i ai 'a e fokotu'u mai ke tufa pē eni ia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni lolotongá pea 'oku 'i ai 'a e fēme'a'aki ia 'oku hā mai ai ke tufa he Hou'eiki Nōpele. 'Oku te'eki ke mā'opo'opo ko enī Sea 'o fakataha mo e ngaahi 'uhinga na'a mau fakahoko atu ko ē 'anenaí 'oku ou kole fakamolemole atu ai 'oku tupu mo makatu'unga ai ko ē 'a e fakakaukau 'a e matu'a ni 'oku 'ikai ke mau tui 'oku te'eki ke maau 'a e fakakaukau ko enī.

Ko e 'ofisi ko eni 'o e motu'a ni 'oku 'i ai e fu'u sea makehe ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ē homau vāhengá. Ko e tuku pē ia kiate ia ke toki me'a ange ki ai. Na'e toki, ko e tu'utu'uni ia 'a'aku Sea ke 'ai 'a e sea makehe ko iá he 'oku ma 'ofisi mo ngāue fakataha 'aupito pea ko u fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Nōpele 'i he ngaahi tokoni mo e tataki 'oku kau mai ki he motu'a ni fekau'aki pē pea mo e vāhenga. Ka ko u kole fakamolemole atu 'e Hou'eiki Nōpele mou kātaki he kehekehe 'etau fakakaukau mole ke mama'o 'o pehē 'oku fai ha fakafo'ituitui ko e lelei tahá ia pea 'oku 'ikai foki ke faingofua te mau fokoutua hake 'o fakahoko atu 'i he funga 'o e māheni 'o e fengau'e'akí. Ka ko e lelei taha ia e angi homau konisēnisi pea ko u tatau atu 'Eiki Sea. Mālō 'aupito.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kole atu ki'i faingamālie kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā kātaki kae 'oange mu'a 'a e ki'i faingamālie ko eni ma'a 'Eua 11 kae 'osi ko iá pea ke toki hoko mai ai. Me'a mai 'Eua 11.

Taukave'i 'oku tatau monū'ia ma'u kau Mēmipa Fale Alea

Tēvita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie. Hūfanga ai pē he fakatapu kuo kamata 'aki e fakataha 'eiki ni. 'Eiki Sea ko u ki'i lave fakamā'opo'opo atu pē he ngaahi me'a ko enī 'Eiki Sea. Sea ko e 'osi eni e 'aho 'e ua mo e nofo pē 'a e tīpeiti 'a e Falé 'i he 'īsiū ko eni pea ko u tui kuo mahino e ongo tafa'akí mo e 'uhingá. Sea ka ko u fakamanatu atu pē ngaahi me'a ko enī ki he ngaahi monū'ia ko ē 'oku ma'u he kau Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea. 'Oku tatau pē ngaahi monū'ia 'oku tatau kotoa pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tēvita Lavemaau: Ko e monū'ia ko eni ki he *CF* 'oku taki 2 kilu ai 'a e kau Fakafofonga 'oku 'ikai ke kau heni 'a e Hou'eiki Nōpele. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u mai e fakakaukau ko enī ke fakaivia e Hou'eiki Nōpele ko e tānaki pē ia ki he 2 kilu ko eni kuo 'osi tali pē ia he 'e Fale. Na'e 'i ai foki e hoha'a 'Eiki Sea ki he hangē ko Tongatapu ko e tolu e Hou'eiki 'a e Hou'eiki Nōpele pē 'i Tongatapu. 'A ia 'oku hangē kiate au 'oku fehu'ia 'a e vahevahe tatau he ko motu 'oku ngali faingamālie pē 'a motu. Ka ko u faka'amu pē ke fakatokanga'i 'e he Hou'eiki 'Eiki Sea 'oku vivili ange 'a e ngaahi fiema'u ko ē mei tahí. Ko Tonga 'eiki ni ko e fonua ni ko Tonga 'eiki ni 'oku hake ai 'a e fakalalakaka kotoa pē 'a e fonua ni pea 'oku, Hahake mo Hihifo kae 'uma'ā 'a Nuku'alofa ni. Pea 'oku ou tui 'oku si'isi'i. 'Oku 'i ai pē fiema'u ka ko u tui 'oku fe'unga pē 'a e ki'i fakalahi ko ē ki he Hou'eiki Nōpele 'e tolu ko ē 'o e vahefonua Tongatapu.

‘Osi maau fokotu’utu’u Sea Fale Alea fekau’aki mo e \$ fakavāhenga kau Nōpele

Ko e taliui Sea ‘oku fa’a ‘ohake. Taliui kia hai ‘a e pa’anga ko eni ? Ko u tui kuo ‘osi mahino, mahino’i he Sea ‘o e Fale pea mo e feme’a’aki pē. Ko e pa’anga ...

<002>

Taimi: 1135-1140

Tēvita Lavemaau: ... ko eni ‘oku taliui pē ia ki he ngāue ma’a e kakaí ki he’enau ngaahi fiema’u vivili. Ka ’oku mahu’inga ke fakaivia ‘a e Hou’eiki ‘o e fonua ke tau kaungā kau fakataha ‘i he langa fonua, ko eni ‘oku tau fai ‘Eiki Sea. Sea ko e fakamā’opo’opo ko eni ki he fakama’ala’ala atu pē hangē ko e me’a ko eni na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi. ‘Osi maau e fokotu’utu’u ia ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Ko e pa’anga ‘e 2 kilu ko e fokotu’u ‘aki ia honau ‘Ofisi *Headquarter* ‘i Tongatapu ni. Ko e ngaahi motu ia ‘e tu’u fakataha pē ia mo e ‘ofisi ‘o e Fakafofonga ‘i motu.

xxxvii. Fe’unga mo e \$3.2 miliona fokotu’u mai ‘a e Kōmiti Pa’anga ki he Patiseti 2019/20

Ko e kātoa ‘a e ngaahi fokotu’u ko eni na’e fokotu’u atu ‘e he kōmiti ‘Eiki Sea ko hono mahu’inga ko e 3.2miliona. Na’e ‘i ai ‘a e fokotu’u mai ai, ko e fakakaukau’i ‘e he Hou’eiki Pule’anga, ‘a e pa’anga kuo vahe’i atu ko e 3 miliona, ki he fakamatamatalelei. ‘Ikai ke ngata pē ai, ‘Eiki Sea. ‘Oku to e fokotu’u mai ko ‘etau Patiseti ko ē he ta’u ni ‘oku ‘i ai e pa’anga ‘oku fokotu’u ai ko e 5 miliona, ko e pa’anga talifaki. ‘Ikai ko ia, pē ‘Eiki Sea. Ko e fakafuofua ki he pa’anga kuo vahe’i ‘i he ‘Esitimetu 19/20 ki he ngaahi lakanga ‘i he ngāue fakapule’anga. ‘Oku ‘osi fakapa’anga, ka ‘oku kei ‘atā ke fakangāue’i. ‘Oku fakafuofua ia ki he 13 miliona.

xxxviii. Fakamālō’ia Pule’anga he fakahū mai Fakamatala Pa’anga ki he Ta’u Fakapa’anga 17/18

‘Eiki Sea ko u fakamālō heni, ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘i he lava ‘o fakahū mai ‘a e *Public Account* ki he 17/18. Neongo, na’e toutou me’a mai ia ‘i he uike kuo ‘osi kuo fuoloa hono fakahū mai ki he Fale ni ka ko ‘ene toki fakahū mai eni he Falaite uike kuo ‘osi. Pea mou me’a hifo ki ai Hou’eiki. Hangē ko e ngaahi fakamatala ko ē na’e fai ki he tu’unga fakapa’anga. Ko e 17/18 peesi ono fakamolemole. ‘Oku hā ai ko e tupu ko ē ‘i he ta’u fakapa’anga ko ia 17/18 fe’unga ia mo e 15 miliona. Ko e pa’anga ko ē pē ko e mahu’inga ‘o e pa’anga ‘a e fonua ki he ‘aho 30 ko ē ‘o Sune ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea.

Tēvita Lavemaau: ‘Oku pa’anga ‘e 85 miliona.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ka u ki’i fakatonutonu atu pē ‘a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga! Ko e ki’i fakatonutonu ‘a e Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ki’i fakatonutonu pē. Ko e Fakamatala Pa’anga ‘oku ‘uluaki tomu’a kāsete’i ia, pea toki ‘omai ki Fale ni. Na’e toki ‘atā mai pē ‘a e Fakamatala Pa’anga, ko ne a’u ange pē pea ‘omai ko eni. Ka nau fakakaukau au, kuo ‘osi ‘omai ki heni ka na’e kāsete’i. Ua. Ko u kole mu’a ki he Fakafofonga ke, te tau lōloa ‘etau to e ‘alu ‘o tīpeiti he kakano ‘o e *Public Accounts* Tau nofo pē he fo’i me’a ko ia. Na’a nau ‘omai mei he Kōmiti ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: He ‘oku tau lolotonga fihi pē ai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Fakafofonga.

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Kau pē eni ia he fakahēleleu ‘Eiki Sea, ‘a e Minisitā Pa’anga. ‘Osi mahino pē ‘a e Tu’utu’uni ia ‘a e Lao mo e taimi ko ē ‘oku fiema’u ai ke fakahū ki he Fale ni. Pea ‘oku mea’i pē ‘e he Minisitā Pa’anga. Mea’i pē ‘e he Hou’eiki. Ka ko u tui Sea. Sea, ‘oku ‘ikai ko e poini ia.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai!

Tēvita Lavemaau: Ko ‘eku poini ‘a’aku ia. Ko e tu’unga fakapa’anga ko ē ‘o e fonua 17/18. Na’e hulu ‘a e pa’anga na’e tākaki mai ki he fakamole na’e fai. Ko e fakafuofua ko ē ‘a e Fale Pa’anga ki he 18/19. Neongo na’e pehē ‘e he’etau ‘Esitimetī Fakaangaanga pē ko ‘etau ‘Esitimetī. ‘E ‘i ai ‘a e fetō’aki. Pē ko e lahi ange ‘a e pa’anga hū kitu’a, ‘i he pa’anga na’e hū mai. Fakafuofua ‘i he, ‘e he potungāue ‘e to e ‘i ai pē e hulu, pē ko e toenga pa’anga. Mahalo nai ki he ofi pē ki he 10 miliona ‘i he ‘aho 30 ‘o Sune ‘o e ta’u ni.

Sea Kōmiti Kakato: Sai pē kae me’a mai e Minisitā Polisi.

Tēvita Lavemaau: Ko e pa’anga ko ē ‘oku fakafuofua ‘oku nofo ‘i he pangikē ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga! Ko e ki’i fakatonutonu eni e Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakatonutonu atu pē fakamolemole Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatatau ki he’ene me’a na’e nounou ‘aki e 19.

Tēvita Lavemaau: Ko eni Sea ‘e te u a’u ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko ena ‘oku me’a mai.

Tēvita Lavemaau: Ko eni ‘oku toe pē ‘eku miniti ‘aku ‘e ua ‘Eiki Sea pea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ka he ‘ikai ke to’o ho’o taimi ‘au ia he fakatonutonu.

Fakatonutonu toe \$14 miliona ke tĀnaki Pule’anga he ta’u fakapa’anga lolotonga

‘Eiki Minisitā Polisi: Ka ‘oku mahu’inga ‘a e me’a ia ‘a e Fakafofonga ke hoko atu pē ia Sea kae fakatonutonu atu. Ko e tu’u he taimi ni ‘oku toe pē ‘aho pē ‘e fiha mei heni ki he kamata’anga ko ē ‘aho ‘uluaki. Toe e 14 miliona ke tĀnaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi: Fakafuofua ‘e *deficit* ‘aki ’a e 10 miliona. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō . Me’a mai Minisitā.

Tēvita Lavemaau: Mālō ‘Eiki Sea. Fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā TĀnaki Pa’anga. Hangē ko ē ’oku loto si’i ‘Eiki Sea. Ko e potungāue ko eni ‘oku nau tĀnaki pē ‘enautolu ‘a e 10 miliona he ‘aho faka’osi pē. ‘Oku angamaheni ‘aki pē ia. Ko e fakafuofua ko ē ki he ’aho 30 ko ē ‘o Sune, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

<004>

Taimi: 1140-1145

Tevita Lavemaau: ... ‘oku kei toe pa’anga ‘e 85 miliona ‘i he pa’anga *cash*, ko e poini ia ‘Eiki Sea, ‘oku faingamālie pē ‘a e tu’unga fakapa’anga ‘o e fonua, pea ko e kole ko ē na’e fai, ‘oku ‘ikai ke to e ue’i ‘a e ‘Esitimeti ia ko e fē’unu’aki fakaloto fale pē ia, ko e me’a pē ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Hou’eiki, ko e me’a ko ē ‘oku kole ‘e he motu’a ni ia, pea mo e Hou’eiki ‘o e Fale, ‘ai pē tou loto ke hangamālie, ko ‘etau laumālie lelei pē kuo folau hotau vaka ‘o tautolu.

Tokanga ke lotolelei ā ‘a e Fale kae tali e Patiseti

Sea, ko e Fale Alea ‘o e lotu kuo huufi, femo’uekina ‘a e Hou’eiki ke nau, ko u tui ‘Eiki Sea ko u fokotu’u atu. Ko e ‘aho ni ‘oku tonu ke tau tali ai pē Patiseti, pea kapau ‘oku loto pē Hou’eiki Kāpineti ke ‘oange ha taimi ke nau feme’a’aki ki ai kā mau mālōlō mautolu he ho’atā ‘o lele ki he konifelenisi, kā tau toki fakataha ‘apongipongi. Pau tui kuo melino hotau ‘aho pea mahino ia ‘oku tau **Fonua ‘a Tangata**, tangata ‘a e fonua, pea ‘oku tau fengāue’aki ke langa hake ‘a e fonua ko eni, koe’uhī ko e hā, ko e lelei mo e tu’uloa ‘a e ki’i fonua ‘oku tau ‘ofa ai, mālō ‘Eiki Sea e ma’u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai Minisitā Fefakatau’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea, tapu mo e Feitu’u na, tapu mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘Oku ou fie fokoutua hake pē ke tokoni atu ‘i he tālanga ‘oku fakahoko he feme’a’aki. ‘Oku ou tokanga au ki he makatu’unga ‘o e fokotu’u ke solova, ‘ikai ke ‘uhinga ia ‘e ta’elava, kā te u, ke tokoni ke u talanoa he ko e me’a na’e hoha’a ki ai ‘a e ‘Eiki Nōpele mei Niua, ko e makatu’unga ‘a ia ko e makatu’unga, *constituency fund*, ‘oku pehē ni.

Tui fepaki faka'uhinga ke 'ave 4 kau Nōpele he ko e Fakafofongá'i 'o ha vāhenga fili ke 'i ai hono kakai

'Uluaki, Fakafofonga 'i loto Fale Alea, 'ikai lava eni ia 'e ha to e Fakafofonga kehe, 'a ia 'oku kau ai pē Nōpele ia kau ai pē kau Fakafofonga 'e toko 17, *clear* 'a e fo'i *issue* ia ko ia. Fika ua, kuo pau ke ke 'alu ki he fo'i 'ēlia 'oku ui ko e *constituency*, 'a ia ko e fo'i *boundary* ia, 'e tatau ai pē kā ko e *constituency fund*, 'e 'ave ki he fo'i *boundary* ko ia, to e paasi pē mo e fo'i *criteria* ko ia. Fo'i *criteria* fakamuimui taimi ia 'oku fēpaki ai e sisitemi, he ko e fo'i *criteria* faka'osi ia ko e kakai, 'a ia 'oku 'i ai 'a e toko 17 Fakafofonga mo e kakai 'e toko 1 kilu 1 mano. Taimi ko ē 'oku ta u 'alu ai ki he fo'i halanga ko ia 'o e 'osi 'a e Fakafofonga Kakai ki he'enu *constituency*, ki he kakai, pea tau foki mai 'o lele atu fo'i laini tatau, ko e Nōpele ki he'ene *constituency*, kā ko e kau Nōpele. Ko e fo'i fika ko ē 'oku ou hanga 'o lomi hifo ka tau ka fakafo'i 'ulu pa'anga 'e 29 ki he fo'i 'ulu kotoa pē 'o e kakai, pa'anga 'e 3 mano ki he fo'i 'ulu kotoa pē kau Nōpele. Ko e taimi ia 'oku fēpaki ai 'etau fokotu'utu'u he 'oku ko e fo'i 'uhingá ko e *constituency* mo e kakai 'i loto ai, he 'ikai ke lava e Fakafofonga Nōpele mo e Fakafofonga Kakai 'o 'alu ki he fo'i siakale pē 'e taha.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ko e fakatonutonu eni 'a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu Sea ko 'etau pehē ko e makatu'unga ko eni 'o e *constituency fund*, 'o kapau te tau lele 'aki 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā, pa'anga 'e 39 liunga 'aki 'a e toko 800 'i Niua ko e pa'anga pē ia 'e 'ave ki Niua, kā 'oku 'ikai, 'oku 'ave 2 kilu ki Niua. Ko e 'uhingá ia ko e makatu'unga 'a eni ko u lau kapau te tau lele 'aki 'a e 39 he 'ulu, kapau 'oku toko 1000 ha feitu'u, 3 mano 9 afe pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai 'oku hala ia Sea.

Siaosi Sovaleni: Ka 'oku 'ikai, he ko e 'uhingá 'oku ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakalukufua 'oku fekau'aki ia mo e kakai.

Siaosi Sovaleni: 'O tukuaki'i 'e koe ...

Vātau Hui: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, fakatonutonu eni 'a Niua, 'a 17.

Siaosi Sovaleni: 'Io sai pē fakatonutonu.

Vātau Hui: Ko u kole atu Sea ki he Fakafofonga Fika 3 'oua mu'a 'e fa'a lea pea tapaekina ai 'a Niua, he ko hono 'uhinga 'oku kau 'a Niua ia 'i he *constituency* fika 17.

Siaosi Sovaleni: Kole mu'a ki he Fakafofonga Niua ke 'ai mu'a ke ne mahino'i 'a e me'a na'a ku 'uhinga ki ai.

Vātau Hui: Ko ‘eku ‘uhinga ‘aku Sea ko e hā ‘a e me’a ‘oku fika ai mei ai ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E fakafofonga, me’a ‘uluaki ko u ‘uluaki tokanga ki ai Fakafofonga ...

Vātau Hui: ‘Osi ko ia ‘oku ‘i ai ‘a e kau Niua ‘i Tongatapu 3.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku tokanga ki ai ke ke me’a mai ‘aki pē me’a faka’apa’apa ke mea’i ‘e Tongatapu 3.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Osi mahino kiate au ia ‘a e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku mahino ‘a e me’a ia ‘oku ...

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatātā pē eni ia. Na’e ‘ikai ke u ‘uhinga au ke pehē ke u *pick* ‘i Niua, kā ko e ‘uhinga kapau ‘oku pehē mai toko 39 ki he fo’i ‘ulu pea lau ai ko ē pehē ‘oku mano ki he toko taha Hou’eiki, hala ia he ‘oku ‘ave pē 2 kilu ki he toko 1000 pē toko 1 mano ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u ‘eke ange ‘oku hala ‘a e fika pē ‘ikai.

Siaosi Sovaleni: Ha vāhenga ‘i he toko 17 ko ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku fehu’i atu Sea, pea ko u tali ‘e au ‘ene fakatonutonu, kā ko u ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Tongatapu 3, me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ai atū ‘a e me’a ko e fakalukufua, tuku ‘a e talanoa ia ki he tokosi’i mo e tokolahi he ko e kakai totongi tukuhau pea ko e taumu’a ia ‘e Pule’anga ko eni ke ‘oua na’a li’ekina ha taha. Kā ko ‘etau foki mai ki he fo’i fakava’e ‘o e ‘i ai ‘a e *boundary* pē ko e *constituency* ‘oku nofo ai ‘a e kau Nōpele ‘oku ‘i ai ‘a e kakai ...

Lord Nuku: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ko e ki’i fakatonutonu eni ‘a e Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Ko ‘eku ki’i, ko e ki’i fakatonutonu ...

<005>

Taimi: 1145-1150

Lord Nuku: ... kole pē ‘a’aku ia ki he Fakafofongá, koe’uhí ko e fika fakalūkufua ko ē na’a ne ‘omaí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: 39 ki he fo'i 'ulu, fakalūkufua. Pea kapau leva te tau vahe pehē fakafo'i'ulu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ho'o fiema'u e *formula* na'a ku ngāue'aki?

Lord Nuku: 'Ikai ko e *formula* e na'a ke 'omaí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oleva ke, Minisitā me'a ki lalo, kae fakahoko mai e fakatonutonu 'a 'Eua, Nōpelé.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga ia 'eku fakatonutonu atú. Fakafoki e fo'i 39 fakafo'i'ulú, he 'oku hala ia he vahevahe ko ē faka-*constituency*. He 'oku 'ave e 2 kilu ia ki he 'ū feitu'u 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu e fika ko iá. Ko 'eku fakatonutonú ia, ka tau foki pē kitautolu ki he'etau pa'anga ko eni kuo vahé, he 'oku tonu ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō Sea. 'Oku māhino ia.

Lord Nuku: Ko e 'ai ko ē ke vahe faka-39, ko Ha'apai ia mahalo, ko ho vāhenga, mahalo pē 'oku 1 mano.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Māhino kiate au, Sea, ka u hoko atu au.

Lord Nuku: Pea ko 'eku fakatonutonú ia, kapau 'oku ngāue'aki e *formula* ko iá, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito, Sea. Tuku ke u ki'i 'oatu ange 'a e ki'i fika ko ē na'e fai na'e ngāue'akí. To'o e pa'anga e 2 kilu, ki he tokotaha Fakafofonga Fale Alea 'o e Kakaí, 2 kilu liunga 'aki ia 'a e toko 17. Fo'i fika ko iá mahalo 'oku 'i he 3.4 miliona, vahevahe'aki ia e toko 1 kilu 1 mano, ngaue'aki pē fo'i fika ko iá 'o *round about*. Pea te ke ma'u ai 'a e fo'i fika ko iá. To'o 'a e pa'anga 'e 1 kilu ki he toko taha, liunga 9, 9 kilu vahevahe'aki ia e toko 33.

Lord Nuku: Sea, te u to e fakatonutonu atu pē, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, ko e fakatonutonu eni.

Lord Nuku: Ko e vahe ko ē e 2 kilu, 'o ma'u ai e 3.4 'oku 'ikai ke fekau'aki ia mo e fakafo'i'ulú. Ko e fakalūkufua mahalo na'a tonu. Ko e vahe fakafo'i'ulu ko ē ko ē 'oku ne me'a mai ki ai, 'oku hala. Fakatonutonú ia, Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sai pē, Sea ka u hoko atu.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, ko e me'a ia 'oku ke fiema'u ke ke me'a mai ki ai?

Taukave'i e tokolahi 'o e kakai ke makatu'unga ai 'inasi ha Mēmipa he pa'anga fakavāhenga

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku ou fie 'oatu 'a e fo'i fika fakalūkufuá, Sea, ko e 'uhingá ko e fo'i *flame* ko ē 'oku fai'aki 'a e fo'i tufá, pē ko e fo'i 'ave sēnití. 'Oku makatu'unga ia, 'uluaki, ke ke hoko ko e Fakafofonga Fale Alea. Ka 'i he Fakafofonga Fale Aleá 'oku kau ai e motu'a ni, na'e 'ikai ke fili ia 'e ha Nōpele pē fili ia 'e ha kakai. 'Ikai ke u lava au 'o kau ai. So, mate ia. Ko e ua pē 'oku toe aí, ko e kakai 'oku fili 'e he kau Nōpelé, mo e kakai 'oku fili 'e he kakaí. Fo'i ua, sai 'oku na tonu naua ke na kau he fakakaukaú.

Lord Nuku: Sea, te u fakatonutonu atu pē, Sea, koe'uhí ke tonu pē e ma'u 'a e kakai e fonuá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko e tu'utu'uni ia 'a e Lao 'o e fonuá ni, Ko e founa filí ia, pea he 'ikai ke u to e hanga 'e au 'o fakahala'i ia. Ko 'eku fakatonutonu atú ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ke u fakahala'i au Sea.

Lord Nuku: 'Oku hala 'ene pehē ko ē ko e tu'utu'uni 'a e Laó, kau Nōpele pea mo e Kakai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko e hā e fakatonutonú.

Lord Nuku: Ko e me'a ia 'oku fai e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā e fakatonutonu ?

Lord Nuku: Kapau leva 'e 'Eiki Sea, 'oku fakafehālaaki'i he Fakafofongá, ta 'oku ne maumau'i 'e ia e Konisitūtoné.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ! 'Ikai ke 'i ai ha'aku ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, ko e 'uhinga 'a e Nōpelé,

Siaosi Sovaleni: *Point of Order*, Sea, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga 'a e Nōpele, ko e Feitu'u na, mo kitautolu kotoa 'oku tau 'i he Fale ni, ko e tu'utu'uni ia 'a e Laó, ke fili kinautolu ki Fale ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Māhino ia he poto mo e vale, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, me'a mai, Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ko ha 'īsiū ia ke to e tīpeiti'i. Ko e 'īsiū ko ē 'oku ou tokanga atu ki aí, ko e makatu'unga ko ia 'o e *constituency fund*. 'Oku kamata ia mei he Fakafofonga, 'o holomui ki he *constituency boundary*, mo e kakai 'i loto ai. Fo'i me'a ia 'e tolu. 'Oku 'i ai 'etau kau Fakafofonga heni, ko e kau Fakafofonga 'o e Kakaí.

Lord Fakafanua: Sea, 'oku ou fakamolemole, kole fakamolemole atu ki he Feitu'u na, ko u fie fakatonutonu e 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, ko e fakatonutonu eni e Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, pea ke me'a hifo, Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Fakama'ala'ala he 'uhinga makehe ai 'a e ongo Niuā mei ha to e vahefonua

Lord Fakafanua: Ko e 'uluakí, Sea nau kau au 'i he to'u Fale Alea na'a mau hanga 'o fa'u 'a e fa'unga Pule'anga fo'ou ko 'ení, kau ki ai pea mo e *constituency fund*. Fakalahi 'o e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí mei he toko 9 'o 17, ka ko e ngaahi makatu'unga ko ē 'oku fakamalanga mai ki ai e 'Eiki Minisitā 'oku fu'u *simple, simple* 'aupito, pea 'oku ne hanga 'o *dilute* pe tukuhifo 'a e ngaahi makatu'unga na'e 'uhinga ai 'a hono 'ave 'a e Fakafofonga 'o e Ongō Niuá.

Sea, ko u fie fakatonutonu, ko e 'uhingá ko e ngaahi makatu'unga na'e 'omai he ngaahi Komisoní, pea kapau te mou me'a hifo pē ki he *Hansard*, na'e 'uhinga lelei hono 'ave e Fakafofonga e Ongō Niuá. 'Uluakí, ko e taimi ko ē 'oku vahevahe ai e 'ū *constituency*, 'oku nau hanga 'o *consider* e me'a 'oku ui ko e *demographics*, ko e tokolahi e kakaí. 'Oku fakamamafa e fakamalanga 'a e 'Eiki Minisitā 'i he tokolahí, ka, na'e 'i ai e ngaahi makatu'unga kehe na'e ngāue'aki ki hono vahevahe 'o e fonuá. Uá, ko e *geography*. Ko e ngaahi vahefonuá. Na'e fiema'u ke makehe pē 'a e ongo Niuá, koe'uhí ko 'ene mama'o mei he ngaahi sēvesi, mo e *capital*, mei Nuku'alofa. Ua ki aí, na'e fiema'u ke toka'i pē nautolu, neongo enau tokosi'í, 'oku fiema'u ke 'i ai ha'anau Fakafofonga, koe'uhí ko 'enau mama'o mei Tongatapu.

'UHINGA 'OKU KEHE FOUNGA FILI KAU NŌPELE MEI HE KAKAI KO E TU'UNGA NOFO FAKAFONUÁ

Ko e poini ia 'e ua, tolu mei aí, 'oku 'i a mo e ngaahi *cultural consideration*, pē ko 'etau tu'unga nofo fakafonuá.

<006>

Taimi: 1150-1155

Lord Fakafanua : ... ko e 'uhinga ia 'oku kehe ai e fili e Hou'eiki Nōpelé, mei he fili e Kakaí, he 'oku fili e Hou'eiki Nōpelé 'enau Fakafofonga, ka ko e 'uhinga 'enau 'i hení, 'uluakí ko e kekelelé, uá ko 'enau kāingá ko e kakai. Ko e ngaahi *consideration* ia 'uhinga ko ē 'oku vahevahe pehe'i ai. 'Uluakí 'a e *constituency* 'a e kau Fakafofonga Kakaí mo e *constituency* 'a e kau 'a e Hou'eiki Nōpelé, pea mo e uá, 'a e ni'ihí ko ē 'oku nau fili kinautolu ki loto. 'O kapau

te tau hanga ‘o liliu ‘a e founa fili e Hou'eiki Nōpelé ke fili mai ‘e he kakaí kinautolu ke tatau pē mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí, tau liliu ‘etautolu ‘a e fo’i makatu'unga hono 3, ko e fa’unga fonuá, ‘a e vā ko ē Hou'eiki mo ‘enau kāingá ‘i he’enau ngaahi tofi’á, *issue* kehe ‘a e founa hono fili mai nautolu ki Fale Aleá, *issue* kehe ‘enau vā pea mo ‘enau kakaí, *issue* kehe ‘a e taliui ‘i he *constituency* he ‘oku kehekehe ‘a e ‘ū *constituency*.

Ka ‘oku fakamalanga mai ‘a e 'Eiki Minisitā, ‘i he makatu'unga pē ‘e taha, tokolahi e kakaí, ka ‘oku ‘i ai e makatu'unga ‘e 2 makehe te’eki ke me’a mai ki ai, na’e ‘uhinga ai hono vahe e *constituency* ‘e 17 ‘a e Hou'eiki Kakaí, pea mo hono vahe ‘a e pa’angá. Fakatonutonu atu pē he ko e ‘uhingá ‘oku ou tui, ‘oku takihala’i he 'Eiki Minisitā ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé, ke ke ‘omai kakato ‘a e ‘īmisi, ko e sio fakalūkufuá ia, ‘oku ‘i ai mo e ngaahi *issue* kehe ke *consider* e taimi ko ia ‘oku fai ai e feme’a’akí he ‘u me’a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Nōpele. ‘E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō ‘aupito Sea, mālō ‘aupito ki he Nōpelé he fakamaama ‘oku faí, pea ko u fie poupou atu pē ki ai. Ko e *issue* ko ē ‘oku ne me’a mai ki ai, ko e ngaahi makatu'unga ‘e 3, tau pehē ko e *boundary*, ko e *cultural*, ko e me’a faka-kelekele. Tau pehē ‘oku ‘i ai ‘a e makatu'unga ai ‘o e fo’i *constituency boundary*. So ‘oku ‘ikai ke u *argue* au mo ia pē te u fakafekiki mo ia, ‘i he me’a ko ia hono vahe faka-fo’i *boundary*, ‘o ui leva ‘a e fo’i *boundary* kotokotoa pē ko e fo’i *constituency*. So, ‘oku ‘ikai ke u fakafepaki au pē ‘oku ou pehē ‘oku ou talanoa ki he *issue* ko ia. ‘A e makatu’unga hono vahe faka-17 kitautolú. Ni’ihi ‘oku tokosi’i ange, ni’ihi ‘oku tokolahi ange. Ko u tali lelei ‘a e ngaahi fakakaukau ko ia, ka u hoko atu.

Lord Fakafanua : Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e 'Eiki Minisitā Pa’anga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Fakafanua: ‘A e ‘Eiki Minisitā Leipá. Ko e kātaki pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Lord Fakafanua : Ko e me’a ko ē ‘oku ne hulu’i maí, ka vahe ha pa’anga *constituency* ki he Hou'eiki Nōpelé, ‘e vahe pē ‘a e *constituency* ko iá ‘i he toko, Nōpele ‘e 33.

Sea Kōmiti Kakato: 33.

Fakamahino taliui Nōpele ki honau kāinga ‘oku nau Fakafofongá’i pea monū’ia ‘e ma’u honau kāinga

Lord Fakafanua: Hala ‘aupito ia. Ko e ni’ihi ko ē ‘oku nau filí, pea mo e ni’ihi te nau ma’u e monū’iá, ‘oku kehe. Ko e ‘uhinga ia ko u fakamalanga ai Sea, ko e *constituency* mo e founa hono filí, ko e *geography* ko e ‘ū vahefonuá, pea mo e kakai ko eni ‘oku nau taliui ko ē ‘i he ‘ū *constituency* ‘oku kehekehe ‘a e fo’i 3 ko iá. Ko e kakai ko ē ‘oku taliui ki ai ‘a e Hou'eiki Nōpelé, ‘oku ‘ikai ko e Nōpele na’a nau fili kinautolú, ka ko ‘enau kāingá mo ‘enau ngaahi

tofi'á. Ko kinautolu te nau hanga 'o ma'u 'a e monū'ia ko ē 'oku 'ave ki ai 'a e pa'anga. *Not* 'ikai ko e Hou'eiki Nōpele ko ia 'oku fili ki ai 'a e kau Hou'eiki Nōpele. Ko e poini ia ko u fie fakamahinó.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole pē Sea ka u ki'i fakatonutonu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Polisi.

Fakatonutonu ko e kakai 'oku nau fili kita 'oku te taliui ki ai

'Eiki Minisitā Polisi : Kātaki pē Hou'eiki, ko u loto pē ke mahino e me'a ko ení. Ko e taliui ko ē 'i he fili *election*, 'oku te taliuí ki he ni'ihi na'a nau fili kitá. *Primary* ko e ni'ihi ia 'oku tau taliui kiaí. Ko nautolu na'a nau fili kitá, 'o lava fili ki loto, mo fili kitu'a. 'Uluaki taliuí ia Sea. Mālō.

Lord Fusitu'a : Fakatonutonu 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko e malanga eni 'a'aku.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu eni 'a 17, Nōpele Fika, 'a e vahefonua 17.

Lord Fusitu'a : Sea kātaki, ko e fili ko ē 'o e ni'ihi ko ē ki Fale Aleá, 'oku lahi 'a e ngaahi *system* kehekehe ki ai 'i māmaní. 'Oku 'i ai e fili hangatonu, 'oku 'i ai e fili fakafonua, ko e fili 'a Nu'usilá 'oku pehē. 'Oku ui ko e *marginal representation*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e hā e fakatonutonu Sea ke ...

Lord Fusitu'a: Pea ko e fili ko ē 'a e kau Nōpelé ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Ai ke u ki'i vakai'i angé pē ko e hā e ...

Lord Fusitu'a: 'Oku nau Fakafofonga 'a e ni'ihi ko ē 'i he'enau tofi'á, pea mo e ni'ihi kotoa 'i he tofi'a 'o e kau Nōpele ko ē na'e fili 'iate kinautolú. Ko e Tongatapu Fika 1 Nōpele Tongatapu Fika 1, ko hono sinó tokotaha, 'oku lakaange 'a e ni'ihi ko ē 'oku ne Fakafofonga'i hono tofi'á, 'ia kimoutolu kotoa he Falé ni tapu ange mo kimoutolu. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō 'aupito e fo'i ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ke 'i ai ha fakatonutonu ia ai, ka u hoko atu mu'a 'eku malangá Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisitā faka'osi mai ho'o taimí, fakamā'opo'opo mai.

Taukave ko e fili toko 17 he kakai pea fili kau Nōpele toko 33 kau Nōpele

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko 'etau 'alu eni ko ē 'o tīpeiti 'i tu'a, 'i he fo'i me'a mo'oni 'oku tau feme'a'aki ai hení. Ko e *issue* eni, 'uluakí ko e Fakafofonga koe 'i Fale Alea, ma'u pē ia he kau Nōpelé ma'u he toko 17, Fakafofonga e Kakai. Uá, kuo ...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... pau ke ke 'alu ki ha *constituency boundary* ke ke 'i ai, ma'u lōua pe ia. Ko e fo'i faikehekehe, ko e fili e toko 17 'e he kakai pea makatu'unga ai hono 'oatu 'o e *constituency fund*, ko e kakai. To e me'a mai e kau Nōpele ia ke 'oange 'a e sēniti *constituency* 'anautolu ke nau to e 'alu ki he kakai. *That does*, 'oku 'ikai ke malava e me'a ko ia. Ko nautolu ko e fili nautolu 'e he kau Nōpele 'e toko 33 pea ngata ai.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E, Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko 'etau to e fao'i atu 'oku 'i tu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e toko tolu eni 'oku me'a hake ki 'olunga. Ka ko 'eku ...

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu Sea,

Sea Kōmiti Kakato: *Oh* 'oange faingamālie ma'a Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Ko e fakatonutonu Sea ki he pehē ko eni hangē ko e fekau'aki ko e taliui. Ko 'etau tīpeiti ko eni na'e toki 'osi ko eni he tapaká mo e moá, na'e kau 'a e Hou'eikí ai. Ko ha me'a pē ko ē fekau'aki mo e kakaí, 'oua te nau kau nautolu hono teke mai ko e 'uhingá he 'oku nau fakafofonga'i mai 'a e *interest* e kakaí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku mahino ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fakatonutonu ia.

Siaosi Sovaleni: Ko 'eku 'uhingá ia he 'oku hangē 'oku ke pehē 'e koe 'oku kehe 'a e *issue* ia ma'a e kakaí 'oku 'ikai ke tīpeiti 'a e Hou'eikí ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: *Ok*. Sai, mahino ia ka u hoko atu 'eku malangá 'aku.

Siaosi Sovaleni: 'Oku nau 'omai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tau ‘ai mahino angé ‘a e tali ‘a e fehu’i, tau ‘ai angé *process of elimination*.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki Minisitā ‘o tuku pē ke u toki ‘oange faingamālie ‘o Tongatapu 3 pea u toki fakahoko atu ki he Feitu'u na ke ke me’a mai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ta u ‘ai angé fo’i *process* ko ení. ‘E lava ‘e he kakaí ‘o fili ‘a e kau Nōpele ke nau me’a mai ki heni, ko e talí, *no*, he 'ikai ke lava. ‘Ikai ke lava fakalao ‘ikai ke lava faka-Konisitūtone.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko u fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā na’e ‘osi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fika hono ua.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e fakatonutonu eni ‘a ‘Eua.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu atú ko ‘ene pehē ko ē, pē ‘e lava ‘e he kakaí ‘o fili e kau Nōpelé. Ka liliu e Konisitūtoné ke fili ‘e he kakaí, ‘e lava. Ka ko e tu’u ko ē ‘a e Konisitūtoné ‘oku ‘ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ta ko ena ‘oku ne ma’u lelei pē.

Lord Nuku: Ko e me’a ia ko u fakahoko ange ko ē ki ai ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia. Ko e poini ia Sea ‘oku ou ‘uhinga ko ē ki ai ‘eku fakamalangá. ‘E lava ‘e he kau Nōpele ‘o fili e kau Fakafofongá ka he 'ikai ke lava ‘e he kakaí ‘o fili e kau Fakafofonga Nōpelé.

Sāmiu Vaipulu: Sea. Ko e ki’i ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E, ko e toko tolu eni ‘oku to e me’a hake Minisitā ke fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fo’i fehū’aki ko iá ‘oku halá.

Sāmiu Vaipulu: Ke u tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko u tui ko e me’a ko eni ‘oku mou ‘ohaké ‘oku nofo pē ‘a, me’a pē ‘a ‘Eua ‘i he Laó he taimi ni ki he tu’utu’uni ‘a e Konisitūtoné, ‘oku totonu ke fili ‘e he Nōpele ‘a e Nōpele ki Falé ni. Pea totonu ke fili ‘e he kakaí ‘a e Fakafofonga ki Falé ni. He ‘ikai ke lava ‘o fai fo’i kolosi ko eni kuo ke me’a mai ki aí he ‘oku Lao.

Sāmiu Vaipulu: Ko u fie lave atu ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘e Fakafofonga Vava’u 15.

Kole ke faka’apa’apa’i tu’u e Lao fekau’aki mo e fili mai kau Mēmipa ki Fale Alea

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu’u na Sea mo e Palēmia Le’ole’ó mo e Hou’eiki e Falé ni. ‘Eiki Sea ko e ngaahi savea ko ē na’e fai ki he tu’unga ko ē ‘oku tau a’u ki ai he ‘aho ní. Kātoa e fo’i tolú, *tripartite*, Kōmiti ‘a e Tu’ipelehake mo e Komisoní, na’a nau a’u ki he tu’unga ko eni, hono fiema’u. Mahino na’e ‘i ai e ni’ihi na’a nau loto ke fili ‘e he kakaí e Hou’eiki Nōpele. Tokolahi ange pea fakaiku ‘a e līpooti ki he fili pē ‘e he Hou’eiki ‘a e kau Fakafofonga Nōpele ki he Falé ni. Ko e anga ia e aofangatuku ‘a e ‘ū līpooti ‘e 3 ko ē na’e faí. ‘Oku ‘ikai ke u tui ‘oku tonu ke tau kei nofo ‘o to e lave ki he me’a ko iá. Ko e tu’unga ko ē ‘oku tau ‘i ai he ‘aho ní, makatu’unga ai e ‘i Falé ni ko ē ‘a e Minisitā Leipá. Ko e Lao ko ē ‘oku tau ngāue’aki he ‘aho ní. Pea ‘oku tonu ke tau faka’apa’apa’i he na’e fai e ngāue lahi ki he ‘ū me’a ko iá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā kātaki ‘o fakamā’opo’opo mai miniti ‘e 1.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea te u foki mai pē au ki he fo’i poini faka’osi ko iá. Ko e faikehekehe ‘o e Falé ni, ‘oku ‘i ai e kau Fakafofonga ‘oku fili ‘e he kau Nōpele, ‘oku me’a heni e toko 9. ‘Oku ‘i ai e kau Fakafofonga ‘o e Kakaí ‘oku fili mai e toko 17. He ‘ikai to e lava ‘o liliu e fo’i mo’oni’i me’a ko iá he ‘aho ni he ko e Laó ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘E lava ia ‘o liliu?

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu, Fakatonutonu ‘e Nōpele ‘e Fakafofonga Fika 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e fakatonutonú Sea ‘oku ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga ‘oku fili ‘e he Hou’eiki. ‘Oku ‘i ai e Fakafofonga ‘oku fili ‘e he kakaí pea ‘oku ‘i ai e Fakafofonga ‘oku fili ‘e he Palēmia pē. Ko e fakakakato pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ‘oku tānaki mai ‘oku tolu e founa, me’a mai, mou me’a mai ki Falé ní.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Hangē ‘oku fakaoli tama e, mālō. Ko u ‘osi lave atu pē ki he *issue* ko iá. Ka ko ‘etau talanoa eni ki he *constituency fund* ke ki’i *focus* e fakakaukáu, ‘oku ‘ikai ke kau ai e motu’a ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

Taukave’i ‘oku hala pehē ‘oku fakafofongá’i kau Nōpele ‘a e kakai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e *issue*, ko e fakafofonga’i ‘e he kakaí, kau Fakafofonga e Kakaí ‘a e kakaí pea ko e makatu’unga ia ‘o e *constituency fund*.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ko e fakatonutonu eni.

Lord Tu’ilakepa: Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e fehālaakí Sea ko e pehē ‘e he kau Nōpele te nau ō nautolu ‘o fakafofonga’i e kakaí.

Lord Tu’ilakepa: Minisitā, ki’i fakamolemole atu ki he Feitu’u na.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u. Kātaki, ho’o tokoní.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fie tokoni pē ki he Feitu’u na. ‘Eiki Sea, sai pē ‘oku ‘oku kei toe miniti ‘e 2.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fie tokoni atu ki he Feitu’u na. Sai pē Feitu’u na ia he ‘oku lolotonga ‘oku ke ‘i he Minisitā. ‘Oku ke mea’i, na’a ke tufa e 6 miliona ki he toko 8000, ‘a e kakai pē ia ‘a e Feitu’u na ‘oku ke fiema’u ke tufa ki aí. ‘Oku ke mea’i e fu’u koniteina ko ē ‘oku ‘ave ki hē, ‘oku ‘i fē’ia e silini ko iá. ‘Oku ‘atu e pa’anga ke ke vahevahe holo ki he kakaí. Hā hono kovi kapau ‘e ‘omai ha sēniti ki he ni’ihi, si’i Hou’eiki ko ení ke nau vahevahe ‘o hangē ko e vahevahe ‘oku ke faí.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ‘ikai ke u pehē ‘e au ‘e ta’elava ke fakahoko. Ko ‘eku ‘uhinga atú ko e fo’i fakava’e ‘o e *constituency fund* he ‘ikai ke malava ia. ‘Ai ha fokotu’utu’u ‘e taha.

Lord Tu’ilakepa: Na’a ke mea’i ‘a e liliu kotoa ko ē fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki, kuo maau ‘etau taimí. Ke tuku ke u ‘oatu e ki’i kongá ko ení pē ‘e tokoni kia kimoutolu he’etau foki maí. ‘Oku ou manatu ki he ki’i me’a faka’eiki homau koló. Pea ko e tangi ai ‘a e fa’ē, mole hono hoá. Pea ‘oku ‘alu atu e kāingá ‘o ta’ofí. Pea ko e lea ia ko ē ‘a e finemotu’á, tuku pē mu’a ke u tangi, he taumaiā ko e folau ki tu’atonga, kae tuku ke u tangi he ko ‘ene ‘alú ē. Ko e ‘uhinga ia ‘oku kei tuku ai ke mou feme’a’akí, ke mou fiemālie ka tau foki maí ‘a efiāfi pea tau pāloti. Tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke toloi e Falé ki he 2.

(Toloi ‘a e Fale ki he 2pm)

<001>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’a mai e ‘Eiki Sea e Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki! Mālō ho’omou laumālie. mou fakama’ama’a atu ka tau hoko atu ki he’etau ngāue. ‘E ‘oange ‘a e faingamālie ko eni ki Vava’u ki Ha’apai 12. Pea ka hili ko ia, pea tau toki hokohoko atu.

Mo’ale Finau: Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea ‘omai e faingamālie ko eni, ke u kau atu he lavelave atu he *issue* ko eni. Fakatapu atu ki he Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki.

Tui ko e Patisetí ‘a e Pule’anga pea ko e Kapineti ke aofangatuku ki ai

‘Eiki Sea. Ko u tui ko e ngaahi *issue* ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he kōmiti ko ‘ene lava pē ia, kuo lava ‘etau *Budget* ‘atautolu. Kae tautautēfito ki he *issue* ko eni fekau’aki pea mo e Hou’eiki Nōpele. ‘E Sea ko e taimi kotoa pē ’oku hu’ekina ai e hingoa ko eni ko e Nōpele pea ‘oku tau sio leva ‘Eiki Sea, ki he me’a ia ‘e taha ‘oku fononga mai pea mo e fonua ko eni. Ko e taha foki ‘Eiki Sea, ‘o e ngaahi me’a faingata’a. Manatu’i Sea ko e fonua ko eni na’e ‘i ai hotau fā’unga na’a tau fononga mai mo ia. Pea tau faai mai ‘etau tuku’au, na’e anga pē ‘a e fonua ko eni, ‘Eiki Sea he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga fa’unga fakatemokālati. Ko e fonua ko eni, ‘Eiki Sea na’e toki nofo’i mai pē foki ‘a e ni’ihi ‘i Tonga ni he na’e ‘ikai ke ‘i ai ha kakai ia he fonua ko eni ‘Eiki Sea. Fakakikihi foki ‘a e kau fa’u tohi, ki he kamata’anga ‘o Tonga ni ka ‘oku mālohi ‘a e kau saienisi ko ē na’e toki nofo’i mai pē ‘a Tonga ni. ‘I ai hono kee’i na’e ‘omai mei he feitu’u ‘Esia. Pehē he ni’ihi kimui ni na’a tau ha’u tautolu mei he feitu’u ko eni *South America* ‘enau ha’u ki heni ‘Eiki Sea. Pea ko e taimi ko ē na’e ōmai e kakai Tonga ko ē ki heni ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘ikai ke tau hanga ‘etautolu ‘o ‘ilo ko e hā e fā’unga na’a nau fakanofonofa ‘aki.

Me’a pē ’oku tau ‘ilo ‘Eiki Sea ko e nātula ko ē ‘o e sōsaieti pē ko e fa’ahinga ‘o e tangata kuo pau pē ke ‘i ai ‘i he *point of time* ‘i he fo’i taimi ‘e ‘i ai hono fa’ahinga fokotu’utu’u ngāue ke fai ‘aki hono tokangaekina, ‘o ‘enau fiema’u tēlia na’a nau kē mo ha fa’ahinga me’a pehē. Pea fai mai, fai mai ‘Eiki Sea, ‘etau tuku’au mai pea ‘asi hake ‘i hotau hisitōlia, ‘a e ngaahi Tu’i, pea mo e ngaahi taki fakamatakali. ‘A ia, tau pehē ko e Hou’eiki ia. Pea tau fononga mai ‘Eiki Sea. ‘I he fa’unga ko ia mo e tu’utu’uni ko ē mei ‘olunga, ki he Tonga. ‘O a’u mai ki he taimi pehē ni, ‘Eiki Sea kuo lava ke hake mai ‘a e ngaahi fa’unga kehekehe ko ē ‘a ē ‘oku ‘asi mai ‘oku ma’a ange pea to e *fair* ange ai ‘a e vahevahe. Te tau talanoa pē ki he me’a ko e vahevahe. He ko e vahevahe ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku fai ai ko ē longoa’á ‘a e vahevahe ko ē ‘o e me’a ko e koloa. Pea ko e ‘uhinga ko ē na’e fokotu’u ai ‘a e fa’unga te tokanga’i ‘a e me’a ko e vahevahe.

Sea talamai ange ‘e ha taha pē na’e fēfē vahevahe ‘a e Ha’a Tu’i ‘i he taimi ko ē? Pē ko e Hou’eiki ‘i he taimi ko ē? Ko e hā nai e ngaahi me’a kuo hoko ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea kuo lava ke tui ai ‘a e tokolahi ‘i he ‘aho ni ‘Eiki Sea. Ko e vahevahe ‘e taau ange ke fokotu’u ‘a e fo’i kulupu, ke fakafoki ke ala mai ‘a e kakai, ke nau kau he vahevahe ‘Eiki Sea. Ko e ‘aho ni ‘Eiki Sea ...

<004>

Taimi: 1410-1415

Mo’ale Finau: ... Sea kuo tau a’u mai ki he tu’unga ko eni, ko e hisitōlia ko ē ‘o e Fale ko eni ko e Hou’eiki Nōpele, ‘oku nau ha’u ‘o Fakafofonga ‘i Fale Alea, mo’oni pē ia, kapau te tau foki ‘Eiki Sea ki he *definition* ‘o e fo’i lea ko e *representation* ‘e meimei mahino mai mei ai ‘Eiki Sea ‘a hono faka’uhinga, ‘oku tuhu fakafoki pē ki he tokotaha ko ē na’a ne hanga ko ē ‘omi kita, pea te te ha’u lea kita ‘o lea ma’a e taha ko ia. Hanga he tokotaha ko ē na’a ne fili mai kita ‘o talamai ‘alu ‘o lea ma’aku, mo ‘eku *interest* ‘a’aku, ko e ‘uhinga ia ‘o e *representation*. Pea nofo lea ‘a e tama ko ē na’a ne tu’utu’unia au ‘i tu’a, ka u ha’u au ia ‘o lea ma’ana. ‘Oku ‘i ai pē taimi ia te u lea he me’a ‘oku ‘ova ia he me’a ko ē na’a ne fekau’i au. Kā kuo pau ke ne fua ‘a e *consequence* he ko ia na’a ne ‘omi ‘ene falala ‘o hilifaki ‘i hoku uma.

‘I he ‘aho ni ‘Eiki Sea ‘oku tau ‘i heni pea mo e toko 9 ko eni, Hou’eiki, ‘oua na’a mou ‘amanaki ‘oku faingofua ‘a e *issue* ko eni, ki he motu’a ni ko hono ‘uhinga he ‘oku pehē ni. Ko ‘etau talanoa ko ē ‘i he fakafofonga’i, te tau talanoa lea ai ki he kakai hangē ko e me’a ‘oku ‘ohake ‘e he Hou’eiki Nōpele mo’oni pē ko e kakai kā ko e fo’i toko 33, kakai pē ‘e toko 33 na’a nau ‘atu ‘enau falala kia kimoutolu. ‘Omi lea ‘a e pa’anga tukuhau ko eni ‘a e kakai ‘o e fonua, ‘oku ‘omi lea pea mo e me’a ‘oku ui ko e *trust* pē ko e falala ‘a e kakai totongi tukuhau. Ko e fo’i vahevahe ko ē ‘oku ‘omi ko ē ‘i he *constituency* he taimi ni, ko e fo’i vahevahe ‘a e pa’anga ‘e 2 kilu, ‘oku fokotu’u mai lea e fo’i fakakaukau ko ‘eni ke ‘omai mu’a ‘a e 1 kilu ki he Hou’eiki Nōpele ‘a e fo’i toko 9, ko e fo’i faka’uhinga ia ko ē ki ai ‘oku ‘omi ko ē ‘oku ‘asi mai kitu’a kiate au, ‘oku pehē ko e ‘ai ke to e ‘ave mo ia ma’a e kakai ke tokoni’i hono langa ‘a e kakai ‘o e fonua, pē ko e kumi ‘enau palau pē ko e kumi ‘enau ...

Lord Tu’ilakepa: Sea, ‘e lava pē ke u ki’i tokoni atu pē e vave pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Fakafofonga ko e ki’i tokoni miniti ‘e taha eni e Fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Ko u tapu pē mo e Feitu’u na pea u kole ke u hūfanga he fakatapu kuo ‘osi hono aofaki. Ko u lele mai eni ‘anenai ‘o ha’u eni ‘aneho’atá ni ‘o hifo mai hē, ‘ai pē ‘e au ke fanongo mai ‘a e ni’ihi ko eni Pule Fakavahe ‘o e Vāhenga 16, pea mo e ‘Ofisakolo ko ē ‘o Holeva. Ko ena ōmai ko e fakafofonga’i mai ‘a e kāinga mei Mangia, ko ‘enau pasi ‘osi kumi ‘i he me’a ko eni ‘a e tokotaha ko Sione Pouanga, ma’u ‘a e pasi ko e toe eni e totongi ke ‘ave ki Vava’u, pea ko ena ōmai ‘o fakatangitangi mai mu’a fakamolemole, ko ‘ena hangatonu mai pē kia au ‘ikai ke nau to e hangatonu nautolu ki he kau Fakafofonga. Mau hangatonu mai pē kia koe ‘o kole hā nai ha founa ‘e lava ke ma’u ha sēniti ke fakaheka ‘emau pasi, pa’anga ‘e toluafe onongeau (3,600). Kātaki mou fanongo ‘i he lētiō ‘i he’emau kole talamai, ‘io, mau faka’amu ange ke ‘i ai ha me’a pehē ‘e ‘oatu, kapau na’e ‘i ai ha me’a pehē, ko u fakamo’oni atu kia moutolu kau Mēmipa te u ‘omi ‘i he founa ko ē tatau pē mo e founa ‘oku mou ngāue’aki, fakahū mai ki he Sea ‘o e Fale

Alea, ngāue ki ai, ma'u e sēniti, 'ave, ko e fakalukufua ia 'amautolu ki he kakai kotoa 'o e fonua. Kā 'i he taimi ni 'oku hala.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ko e ki'i fakatātā pē ia ko u 'oatu ki he Feitu'u na ...

Mo'ale Finau: Ko hono mo'oní ...

Lord Tu'ilakepa: 'Ai ke laumālie lelei 'oua 'e faingata'a'ia. Pea 'oua 'e pehē ko ha founa eni 'o e 'omai ke fakalahi 'aki ha vāhenga 'o e Hou'eiki Nōpele, 'ikai fakamolemole, 'ai pē ke tau tatau pē he 'oku tau ngāue faka Fale Alea tatau pē.

Mo'ale Finau: Sea ko e, mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Kiate au ko e me'a ko eni 'oku 'ohake 'e he Nōpele 'oku 'aonga 'aupito ia he ko e 'alu ki he kakai. Kae tuku mu'a ke tau vete pē me'a ko eni koe'uhí he ko u tui ko e 'aho ni Hou'eiki, kuo tau a'u mai ki he tu'unga hotau Pule'anga mo hotau sōsaieti kuo taau ke tau, kuo taau ke tau lava 'o fakakaukau'i fakataha 'a e fakalele hotau fonua. Ko e vete ko eni 'oku fai ko eni, ko e vete ke fakatonuhia'i 'a e silini ko eni, 'a eni ko eni 'oku fai ko ē hono kole. Ko ē 'oku 'ohake ko ē he Nōpele te mou 'ave ki he kakai, sai ko e poini, ko e me'a eni ko ē 'oku ou faingata'a'ia ai. Ko e taimi ko ē te mou ō ai ko ē mo e fo'i 1 kilu ko eni, pea kapau te mou ō moutolu 'o fai ha me'a, pea 'ikai ke u fai 'e au ha me'a 'i he 2 kilu 'oku 'ia au 'oku mou pehē 'e fēfē kakai hoku vāhenga, te nau tu'u 'i fē.

Lord Tu'ilakepa: Sea...

<005>

Taimi: 1415-1420

Lord Tu'ilakepa: ... ko u fakamālō atu ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga, ko e tokoni eni 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Ko u tui pē Fakafofonga, ki'i fakakaukau lelei, 'oua te ke fu'u fehu'i fakavalevale pehē, he kuo 'osi 'oatu 'a e makatu'unga 'o e ngāue'aki 'o e silini ko ía.

Mo'ale Finau: Sea 'oku 'ikai, fakamolemole 'e Nōpele, 'oku 'ikai ke 'i ai ha ... 'Oku hala ho faka'uhinga mai. Ko 'eku 'uhinga eni 'aku 'oku pehē ni. Ke tau hanga 'o fakakaukau lelei e me'a ko eni, koe'uhí he 'e lahi e ngaahi *impact* 'e hoko, pea ko 'ene ma'u pē, ko 'ene maau pē 'ana ia, hangē ko e me'a na'e fa'a me'a ki ai e Minisitā Leipa, 'e lava pē ia 'o veteki. 'Ika'i ke u 'uhinga pehē au, hangē ko e me'a ko ē ke pehē ke, ko 'eku 'uhingá eni 'aku 'oku pehē, manatu'i 'oku 'i ai 'a e vīsone ia pea mo e me'a ia 'a e tokotaha ki hono vāhenga fili. Tau pehē, ko 'eku founá 'aku ia 'oku pehē, ko 'eku founá 'aku e. Ko e anga e 'ai 'eku siliní. Ha'u e 'Eiki Nōpele,

‘ai ‘ene founa ia ‘a’ana. ‘I ai leva e fo’i *chaos* ‘e hoko, ‘i he *process* ko ē ‘i he mala’e ‘o e politikálé, pea mo e mala’e faka’ekonómika pē ia ‘o lava pē ia ke hoko. ‘A ia ‘oku hanga leva he fo’i, ‘e he me’a ko iá ‘o ne ‘omai kiate au ‘a e me’a ko ení.

Fēfē ke tau to e hanga angé ‘o to e, tau holomui ange ‘o to e *draw* ha to e fo’i fokotu’utu’u. Hangē ko ení, kuo ‘osi a’u ki he tu’unga kuo meimei fokotu’u ‘e au ke fakafoki ā e siliní meia mautolu kātoa. ‘Omai ā ia ki he Pule’angá, fa’u hano fo’i vouti, pea fakatautau e fo’i vouti ko ia ke foki pē ke ‘alu ki he kakai ‘o e fonuá, he ko e polopalema foki na’a tau fe’ao mo iá, ko e tuaí. Ha’u au mo ‘eku līpooti he’eku ‘A’ahi Faka-Fale Alea, fiema’u e ‘ā fonua, ki hoku vahe, ‘i ha’aku ki’i kolo. ‘Osi ta’u ia ‘e 6 ‘oku te’eki ai ke ‘ai e ‘ā fonua ia ko iá ia. Pea lava leva ke tafe mai e fo’i fakakaukau ko eni e *constituency fund*, ko e ‘uhingá ke vave ‘eku a’u ko ē ki he fiema’ú, ‘a ia ko e ‘uhingá pē ia.

‘A ia ko ‘eku me’a leva ‘oku ou sio hifo ki aí, Hou’eiki, ‘oku te’eki ai ke ‘asi mai ha fa’ahinga fokotu’utu’u ia ke lava ke tau feinga ke ‘oua e *clash*, ke ‘oua ‘e fēpakipaki e ngaahi ‘ū me’a ko ení. Tau pehē, te u lava ‘alu mo ‘eku Nōpele ke ma ta’utu fakataha mo hoku vāhenga? Ke mau talanoa mo nautolu ke nau talamai e fiema’ú, pea ma loto taha ke fai e me’a ko iá. Ke ‘oua nau ‘alu au ‘o fai e fo’i me’a ko ē, pea ‘alu e Nōpele ia ‘o fai e me’a ko ē, *clash* leva ia. ‘A ia ko e ngaahi *impact* ia ko ē ‘uhingá ko ē ki ai ‘oku te’eki ke fai hano fu’u *study* ‘ona ia ke lava ke ‘oua na’a hoko e me’a ia ko eni, ko ha me’a ia ke hoko ai ha fa’ahinga felotokehekehe’aki, he anga ‘o e nofó, pea kehe leva e me’a ia, ko u ‘alu atu ‘aku ia mo ‘eku vīsoné, kehe e me’a ia ‘oku ha’u ia mo e Nōpelé. ‘A ia ko e anga pē eni ‘eku hanga ‘o tukutuku atu, Hou’eiki, ‘a ‘eku fakakaukau, ‘oku kei tu’uma’u pē ‘eku tuí, ‘oku ‘aonga e siliní ia ke a’u ki he kakaí, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia te ne faka’aonga’i, hangē ko e me’a ko ē na’e ‘ohake ‘e he Nōpele, 3,000, kapau ‘oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au, ha’u e Nōpele ‘o ‘ai he’ene silini ko ē ‘a’ana.

Ka ko e faka’osí, Hou’eiki ‘oku pehē ni. Ko e fokotu’utu’u Patiseti ko ení ko e fokotu’u ‘a e Pule’anga ko eni ‘o e ‘ahó. ‘Oku ou kei tui, ‘a e motu’a ni, ko e hala ko ē ki he’etau lototaha ki ha ngāue, ko ‘etau tukuange ha faingamālie e Pule’anga ‘o e ‘ahó. Ko ‘eku tuí ia. Makehe mei he’eku tuí ‘oku ‘aonga e fakakaukau, kapau leva kuo talamai ‘e he Pule’anga ‘o e ‘ahó, ko e ngata’anga e honau potó, mo honau iví, ko ‘etau siliní e ke ngata pē hē. ‘Oku ou kole fakamolemole ki he Hou’eiki ‘o e Fale ni, ko ‘eku tuí, te u tui au ki ai, pē ‘oku kovi pē ‘oku sai. Ko hono ‘uhingá he ko e natula ia ‘o e *democracy*. Ko hono natulá ia. Pea ko e me’a ia kuo fakahekeheka ki ai hotau vaká ‘i he ‘aho ni.

Ko ‘apongipongi pē kuo Pule’anga ha taha kehe, mo ha Pule’anga kehe, ‘e ‘ave te ne talamai leva ‘e ia, ‘oatu e 1 kilu ia kia kimoutolu, Hou’eiki Nōpele, ko e ‘uhingá he ‘oku fetaulaki ia mo ‘eku vīsoné. Pea tau folau leva tautolu ia ai. ‘A ia ko e ki’i me’a pē ia e taha ‘oku ne hanga ‘o lēvei’i, kapau na’a kuo lea mai e Kapinetí he ‘aho ni, te nau talamai ‘oku mau tui ‘oku fakapotopoto ‘a e me’a ko ení. Tā leva ha palani, ‘ai ha ki’i *work plan*, ‘o e 1 kilu, ke fakapapau’i e Nōpele he ‘ikai ke ‘alu ‘o *spend* he hā, mo ‘ene ‘alu pē ‘o ‘ai kava tonga ‘ata’atā pē ko e hā. Tā ha ki’i palani, ‘osi ko iá ‘ai mo ha ki’i palani ‘o e līpooti ko ē. Kapau ‘e lava ke ‘omai, ‘osi, fiemālie e motu’a ni ia, he koe’uhi he kuo u ‘ilo’i ‘e au ia ‘oku ‘osi palani fakalelei ‘a e me’a ko ení, Sea, mo e ... ‘I he ‘aho ni, te’eki ke ‘i ai ha fa’ahinga palani ia ke, mo’oni pē ‘oku ‘ohake heni ke tau ...

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole ki he Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Kuo a'u eni 'etau me'á 'o me'a mai ki ha fa'ahinga palani. 'Ikai ke mau to e 'ilo pē ...

<006>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu'ilakepa: ... ko e hā to e founa te mau ngāue 'o kole atu ke, he kuo tui pē foki e Feitu'ú na ia ki he Pule'angá, ka ko 'eku kole atu ki he Feitu'ú na. 'Ai pē Feitu'ú na ha'o to e ki'i me'a ange 'oku to e ki'i fakapotopoto angé, he kuo 'ulu'akaua, 'a e fakakaukau ia 'oku 'osi 'oatu. 'Aneuhu, he'eku fanongo 'aneuhu ki he malanga 'a e kau Fakafofonga ni'ihi ko ē, kau ai pea mo e Sea e Fale Aleá. 'Oku 'ikai pē tui e Feitu'ú na ki he ngaahi fakakaukau mo e palani ko ia. Ka ko u kole atu ki he Feitu'ú na, 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini ia ke ō pea pehē ko e ō 'o kava-Tonga ko hai, kapau 'oku 'ikai ke 'ilo kava e Feitu'ú na ia fakamolemole, 'oua pē na'a hoko e filí, kuo mou toki me'a holo he feitu'u fai'anga faikavá, 'o feinga'i holo e ngaahi *issue* ko ē 'oku mou fiema'ú. Ka ko u kole atu, 'oua te ke to e 'ai 'e he Feitu'ú na ia ke to e tāpalasia. Me'a mai pē 'e he Feitu'ú na ia he kuo mahino.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Mālō. 'E 'Eiki Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakamā'opo'opo mai Fakafofonga.

Mo'ale Finau : 'Io 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'a e Hou'eiki. Na'a ku fakalave pē 'anenai, na'a ku ma'u 'a e faka'apa'apa lahi, mo 'eku feinga 'a e motu'á ni 'Eiki Sea ke u lava 'o fakatonuhia'i 'a 'eku fakakaukau. Ko 'ene a'ú eni 'Eiki Sea. Ko e a'u eni 'eku fakatonuhiá eni Hou'eiki. Kapau 'e fakahā mai he Kapinetí, 'oku malava ke fe'unu'aki 'a e Patisetí, he kuo 'osi me'a mai 'a e Fakafofonga 11, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a fo'ou 'e tñaki, pea lava ke *justify* mai ki he motu'á ni ko e fakapotopotó ia, te u hikinima au ki he Lao ko eni. Ka koe'uhí ko e Pule'anga 'o e 'ahó, ko e me'a ia 'oku ou, te u nofo fakaongoongo ki ai. Pea ko ia 'oku ou 'oatu e me'a ko ení Sea ki he Feitu'ú na mo e Hou'eiki Nōpelé, 'ikai ke u tui au te u *abuse* e me'a ko eni. Kuo 'osi tokateu au ke u hanga 'e au ia 'o fekau e Nōpelé ke ha'u ki hoku vāhengá he 2 kilu ko ē 'a'akú. Talamai kiate au, Fakafofonga, 'omai ha 2 mano hena ke 'ave ki hoku si'i kāingam hoku, ko e Nōpele ko eni ko Tonga ki Holopeka.

Lord Tu'i'āfitu: Sea.

Mo'ale Finau: Nōpele, me'a mai 'o kole 'o talamai ka u hanga 'o 'atu ha sēniti he 2 kilu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakatonutonu eni.

Lord Tu'i'āfitu : Kātaki pē Sea ko u fakamālō au ko eni 'oku ma'u 'eku 2 mano 'aku 5 afe, Mālō Sea.

Mo'ale Finau: 'Io.

Lord Tu'i'āfitu: Tali pē ke ha'u e Patisetí. Mālō Fakafofonga.

Mo'ale Finau: Sai.

Lord Tu'ilakepa : Ki'i fakamolemole, ki'i fakatonutonu atu moua fakamolemole. 'Oku 'ikai 'uhinga pehē 'a e ai siliní 'oku *conflict* ia. Ke hanga 'e he 'Eiki Nōpele 'oku 'i ai hono tofi'a, 'o kole pē me'a ki he ... Me'a ia 'a e Feitu'ú na ke ke fakapotopoto 'o kapau 'oku 'i ai ha fiema'u 'a Holopeka 'ange. 'Oku 'ikai ko e 'uhinga ko e me'a atu 'a e 'Eiki Nōpelé.

Mo'ale Finau : Mālō. Sea, ko 'eku 'uhinga ia ko ē ki he palaní. Ko 'etau talanoa pē 'atautolu 'i Fale Alea, ka kuo pau ke ke ha'u mo ho'o palaní. He ko e kātoa hoku vāhengá, ko 'enau ha'ú mo 'enau palaní. Kātoa 'a e 'ū kolo 'e 11, 12. Ko e 'osi pē sēnití *present* 'enau palaní, 2 mano, 1 mano, 'atu pau muimui'i e palaní, ke fakapapau'i 'oku fakahoko, *receipt* mo e *invoice*. Toenga 'emau sēniti 'alu ki he 'emau kōmiti ko eni 'amautolu lahi. Ko e 'osi kapau 'oku 'ikai ke 'osi 'enau 'ā *feed* atu 'enau 'ā. 'Ikai ke 'osi, *feed* atu 'enau 'ā. Ko e founga ia 'oku mau ngāue'aki.

Lord Tu'ilakepa : Ke u ki'i tokoni faka'osi pē ki he Feitu'ú na.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i tokoni pē ki he Feitu'ú na ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: 'Osi 'i ai e *guideline* na'e 'omai tu'utu'uni ki he'etau pa'anga 'atautolu ko eni ki ai. Mou mea'i lelei pē moutolu kau Fakafofonga na'a mou kole mai he taimi na'a ku Sea Le'ole'o ai. Tuku leva 'a e me'a ko ē kae 'ai ho'omou fiema'ú, ki he pa'anga ko iá. Langa e 'ofisi, ko e *CEO* eni ko u talanoa ki ai. Pa'anga pē 'oku to e 'oatu pē kia moutolu 'a e ngaahi monū'ia ko ia. Mou kole mai ke langa homou ngaahi 'ofisí. 'Oku 'osi fa'u 'e he Seá 'a e *guideline*, ke 'oua 'e fai e me'a pehē he 'oku *conflict*, hono 'ave 'o tu'u 'a e ngaahi 'ofisí homou ngaahi 'api. To e 'oatu mo e ngaahi monū'ia ke totongi 'aki 'a e ngaahi 'ofisi ko iá. To e 'oatu mo e ngaahi monū'ia ke mou ... pea ko au pē na'a ku tali lelei ke 'oatú, he ko u sio 'oku fakapotopoto koe'uhi ko e fakavavevave, kae toki fakahoko homou fatongia ki 'amui ange. Na'e 'ikai ke mou palaní moutolu ki he me'a ko iá.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku mou fai e founga ko iá, 'o uēsia ai e fatongia 'o e pa'anga ko ia 'oku ngāue'aki.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fakamā'opo'opo mai kae ...

Mo'ale Finau : Ki'i miniti pē 'e taha faka'osi Sea. Hou'eiki, 'oku ou 'ofa atu kia kimoutolu Hou'eiki. 'Oku ou tui, mahalo pē ko e mo'oní eni, ko ho'omou, ko e me'a ko eni 'oku 'omaí, ko ho'omou fie tokoni ki he'etau ngāué. Ko ho'omou fie tokoni ki he'etau ngāué. Tau fakafeta'i ki he 'Otua kapau ko e *genuine* mo'oni ho'omou fie tokoni mo'oni ki he'etau ngāué ...

<008>

Taimi: 1425-1430

Mo'ale Finau: ... 'oku ou tui ki ai 'Eiki Sea. Ka neongo ia, ne 'osi kinikini atu e me'a 'anenaí. Ko e Patiseti 'o e 'ahó, kuo 'omaí mei he Pule'angá, ko e ngata'angá 'ē. Pea ko hono fakapotopotó pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e kole mu'a pē 'e lava ke u ki'i, miniti sekoni pē 'e ua.

Mo'ale Finau: 'Oku, me'a 'oku toe pē 'eku, fakamā'opo'opo sekoni 'e taha pea ke hoko atu 'e koe. Kuo 'omi 'e he Pule'angá 'o talamai he'enu tohí, ko e ngata'anga 'e, sēnití. Talamai 'e he Fika 11 'oku 'i ai pē 'i loto ke fe'unu'aki. Ko e tu'u he taimi ní te u fakafoki ki he Kapinetí. Ko e hā e me'a te nau *direction* te nau fou aí, ko e me'a ia 'e vouti ki ai e motu'a ni he 'oku 'uhingá he ko e Pule'angá ē 'o e 'ahó, ko e melino ia 'o e fonuá ki ha fonua 'oku faka-temokālati 'oku pehē pē ia. Ko ia pē ki'i fakahoha'a Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e me'a ko u fie tokoni atu ki aí. Ko u fakamālō ki Ha'apai 12 'ene fakamalanga 'oku faí. 'E Hou'eiki, ko e fo'i founá 'ē. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke pehē 'oku tali pē ta'etali. Ka mou manatu'i ko e fatu e Patiseti ko ení mahalo he māhina 'e 4 pē fiha kimu'a 'o a'u mai. Ko e fo'i fakatu'upakē 'o e me'a ko ení 'oku 'ikai ke 'i ai hano makatu'unga mo hano palani ngāue mo e ngaahi me'a, ke fatu mai ke fakakaukau.

Ko u fie faka'osi'aki pē eni Sea, 'oku 'ikai ke u fiema'u ke u to e fakamatala fuoloa. Ko e fo'i *idea* ko eni 'oku hoko he 'aho ní, 'oku tau ki'i sikalamu holo ai he taimi ní. 'Oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau hanga 'o 'enisia'i e me'a ko ení, hiki 'a e *constituency* 'a e kau Fakafofongá 'o 3 kilu. Hiki mo e, 'ai e *constituency* fo'ou 'a e kau Nōpele. 'Ai mo e me'alele. Ko e ngaahi fokotu'utu'u ko 'ení, 'oku 'i ai 'a e ongo tama ia 'oku ou 'ilo 'oku na 'atamai'i e me'a ko ení. Pea ko u kole atu Hou'eiki Nōpele, tau fakakaukau'i pē 'etautolu ha'atau me'a 'amoutolu.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ...

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni eni 'a e Vava'u Fika 1, Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku tokoni atu ki he Feitu'u na. 'Oua te ke hanga 'o tukuaki'i ha taha 'i he Falé ni, 'i he kōmiti pē ko ha taha.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko e kōmiti, ta 'oku mahino ta ko e kōmiti 'oku ha'u mei aí.

Lord Tu'ilakepa: Ko hono mo'oni ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ke tuku'i mai e ki'i faingamālie 'a Fika 1 'o Vava'u ke ne fai 'ene tokoní.

Lord Tu'ilakepa: Kaekehe, 'Eiki Sea ko u pehē mu'a ke u ma'u e faingamālie ko ení ke u kole atu ā kia moutolu 'e Hou'eiki Pule'angá. Hou'eiki Pule'angá, mou fakamolemole tuku ā mu'a ho'omou faka'uhingá. Tuku ā hono si'i tukuaki'i ha tokotaha pē toko ua pē ko ha ni'hi he Falé ni kae 'ai ange ha me'a te tau lava 'o ngāue fakataha ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō 'aupito Sea.

Lord Tu'ilakepa: He 'ikai pē to e lava 'o mālohi he koe'uhí 'Eiki Sea, mou ma'u pē 'emoutolu e tokolahí pea 'oku mou ma'u mo e ni'ihi ke nau pou pou atu ke 'oua. Ke 'ilo kapau na'a ku 'i ai ha to e Pule'angá ange 'e taha. Ko u tui 'e hū mālie 'aupito pea 'uhinga lelei pē ia 'Eiki Sea. 'I ai e taimi lahi 'Eiki Sea 'oku te nofo pē 'o fakakaukau ki he anga e ngāue fakapōlitikalé, ko e ni'ihi pē 'oku pou pou mai ki he ni'ihi 'oku nau fakalele Pule'angá ko ení, ko nautolu pē te nau 'ange faingamālie kiate kinautolu pē. Mou me'a ange ki he Falé ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fakatonutonu atu Sea 'oku 'ikai ke mo'oni e lau ia ko iá.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Nōpele.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ka ko au pē ia ko u malangá Sea he 'oku 'ikai ko ia 'oku malangá. Ko u kole atu au ke fakatonutonu ia mo hoko atu 'eku malangá.

Lord Tu'ilakepa: Tuku ā ia Sea he koe'uhí he kapau te u 'oatu e ngaahi fakamo'oní 'Eiki Sea te mou to e tuputāmaki mai ki he motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele kātaki kuo 'osi ho'o ki'i miniti 'e taha ke ke tokoní kae faka'osi mai e Minisitā.

Taukave'i te'eki ai ha Pule'anga kuo nau holoki 'enua Patiseti he ta'u ki he ta'u

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō. Sea ko u 'oatu e ki'i fakakaukau ko ení. Ko e talu e lele mai 'a e me'a ko e Pule'angá. 'Oku te'eki ke u 'ilo'i 'e au pē kuo 'i ai ha Pule'angá kuo holoki 'ene Patiseti he 'osi e ta'u mo e ta'u mo e ta'u. Ko e me'a pē 'oku mahinó, ko e hiki tō pē 'a e Patiseti 'i he ta'u kotokotoa pē. Tuku kehe kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fu'u mahino'i, manatu'i.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakatō. Kapau pē 'e me'a lelei hifo pē 'Eiki Minisitā ki he *out turn* pē ko e fakamole ta'u ní, nau 'osi lave, talanoa pē ai 'i mu'a, 'oku hiki'aki e 25 miliona 'a e *Recurrent Budget* ki he ta'u ni. Ko e fakalukufua ia 'oku kau ai e *project*, 'a ē 'oku ngali holo aí. Ka ko e pa'anga *recurrent*, 'oku hiki ia mei he *out turn* ki he Patiseti fo'ou. Fakatonutonu ia Sea. Toki me'a hifo pē ki ai he tēpile.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taukave'i 'oku holo 'a e Patiseti fakalukufua 'a ia ko e me'a fo'ou ia

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u tala atu ko 'etau Patiseti, 'oku 'omai fakalukufua ia 'i he tohi matolu ko ē mo hono *Budget Statement*. Ko e fika 'o e Patiseti 'o e ta'u ní 'oku holo, ko e me'a fo'ou ia. Ko e hā hono 'uhingá, he 'oku hū e me'a ko e fakapotopoto. Ko e Minisitā Tānaki Pa'angá ē 'oku ne talamai te tau fe'amokaki'aki 'a e meimei 10 miliona. Nau fe'amokaki he 14 he taimi ni, feinga'i mei he 'aho ni ki he 'aho ...

<001>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 30 tāpuni e Patiseti ko ení. 'Osi kamata e tu'utu'u 'a e ngaahi fakamolé ia. Neongo e talamai ko e kehekehe 'o e *recurrent* pea mo e *development* ka ko e poini ko ē 'oku ou talaatú 'oku holoki 'a e Patiseti 'i he ta'u ni.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e kole pē ke u fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakapotopotó.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ko e fakatonutonu eni.

Siaosi Sovaleni: 'E 'Eiki Minisitā kapau pē na'a ke me'a lelei pē. Ko e kapau te ke sio he kolomu 'alu ko ē 18/19 na'e 'i ai 'a e Patiseti pea na'e 'i ai 'a e *out turn*. Ko e *out turn* ko e tu'u fakafuofua lelei taha ia ki he fakamole 'a e Pule'angá ki he ta'u fakapa'anga ko ení. Pea te ke sio me'a pē ki ai 'oku hiki ki he ta'u fakapa'anga hokó *especially* 'i he *recurrent Budget*. Me'a pē ki ai, pea ke toki hoko atu koe ki he me'a kehe.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Siaosi Sovaleni: Pea kapau ko ha'aku hala eni pea ke fakatonutonu mai ka ke me'a pē ki he tēpile.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha Minisitā ?

Siaosi Sovaleni: 'I he tēpile ko ena ko ē 'a e fakamole ko ena ko ē ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘A e līpooti ?

Siaosi Sovaleni: Ki he līpooti. ‘A ē ko ena ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko ‘eku feinga atu ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tau mahino’i ko ‘etau Patisetí ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he tau sēniti tukuhau mei Tonga ní. Ko ‘etau Patisetí ko e meimei *half* ‘o e silini ko íá ‘oku ha’u mei muli. Ko ‘etau feinga ko ení ke lele ‘a e fakapotopoto mo e feinga’i ‘o fakatatau ki he ivi ‘o kitautolu ke tau ‘alu pē taimi mo tau fakakaukau ke holo hifo ki lalo. ‘Oku ‘i ai e me’a ko u hoha’a ki ai ki he taimi ‘oku tau pehē ai ...

Lord Tu’ilakepa: Sea. Ki’i fakatonutonu atu e Feitu’ú na.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Minisitā.

Lord Tu’ilakepa: Ko ‘eku fakatonutonu atu e Feitu’ú na he, ‘oku mau fakakolekole lelei pē ke mou ‘ai fakalelei pē koe’uhí he ‘oku ‘ikai ko ha fu’u fakamole fēfē eni. Fēfē fu’u fakamole 4 kilu ‘ave ki ha tokotaha pē. Fo’i tama pē tokotaha ‘oku ‘ave ki ai e 4 kilu ‘oku lolotonga longoa’a ai ‘a e fonua ni ‘Eiki Sea. Fo’i taha ia. To e fakakaukau pē Feitu’ú na he ‘oku lahi pē me’a ia ka ‘oku ‘ikai ke totonu ke tau fu’u longoa’a.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē Minisitā. Me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia Sea ko ‘eku feinga pē foki ke u fakahoko atu. ‘Oku ‘i ai e palopalema ‘i he taimi ‘oku tau lea ‘aki mei he ngutu tatau tapu ange mo tautolu ‘a e fo’i lea ko e holoki ‘a e tānaki tukuhau kae hiki e fakamolé. Tau pehē mai. Tau holoki ‘oua te tau tānaki ha tukuhau ka tau hiki 3 miliona. ‘E Sea ‘oku ou ‘eke atu pē ‘oku kei fakakaukau ‘oku fakapotopoto ‘etau fakakaukau ? Ko e pehē mai ko ē tau fē’unu’aki ‘i loto ‘o fēfē ? ‘Oku tau toki tafoki pē ‘o fai e fokotu’utu’u ko eni ‘i he ki’i uike ‘e ua ko ení. Ko e Patiseti ko e talu eni hono fatu mai māhina eni ‘e nima ki he fā.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu atu ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Taukave ‘oku hiki ‘a e fakamole he ‘Esitimeti ta’u ni ‘aki e 28 miliona

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘ai pē ke fakakakato atu. Ko e tēpile fika nima Sea ‘oku ‘asi ai ‘a e fakamole ko eni mei he tukuhau mo e totongi *fee* ‘a e kakai Tonga. Pēseti ia ko ē 60 ‘o e Patisetí. 40 ia ko e me’a ia ‘a e tukuhau ‘a e kakai mulí. Ko e fakafuofua ko ē ki he fakamole he ta’u ní Sea 335 miliona. ‘Esitimeti ki he ta’u ko eni hoko maí hiki ia mei he 335, 363. Pa’anga ia ‘e 28 miliona

‘oku hiki mei he fakamole ‘o e ta’u ni fakafuofua *latest* ia ki he Patiseti hoko ko e 28 miliona. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pea ko u fehu’i atu leva ki he Tongatapu ka u fehu’i atu angé eni. Kapau ‘oku ke ma’u ‘a e fo’i māhino ko ia ‘oku anga fēfē ho’o to e fokotu’u mai ke hiki e Patiseti ‘aki ha 3 milioná?

Siaosi Sovaleni: Sea na’a ku ‘osi ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ai angé ha ki’i tali fakapoto ki aí.

Siaosi Sovaleni: Ko e me’a ia Minisitā kapau pē te ke ki’i fanongo mai pē kātaki pē. Ko u tui pē mahalo ‘e māhino atu pē. ‘Oku ‘i ai ‘a e fokotu’u atu heni Sea ‘oku ‘i ai e sēniti na’e fakahā pē ‘e ‘Eua 11 na’e ‘ova ‘aki e 15 miliona ‘a e *surplus* he 17/18. *Current bank account* ‘oku ofi he 100 miliona. ‘Oku ‘ikai ke nounou e pa’anga. ‘Oua ‘e, kapau ‘e toki me’a mai e Minisitā Pa’anga ia ‘oku ‘osi e sēniti ia ko iá.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Te u ki’i ‘ai nounou atu pē. Tapu mo e Feitu’ú na Sea pea tapu mo e Hou’eiki e kōmiti. Ko e pa’anga ko ē ‘o e *operation account* ‘oku 85, ‘io ko eni pē te u hoko atu pē ki ai. Ka kuo pau ke tau ngāue ke tuku ‘a e fo’i māhina ‘e tolu. Pa’anga ‘e 30 miliona e māhina ‘e taha e ngāue ke tau lele ‘aki. Ka tō ha afā kuo ‘osi pau pē ke, ko e ngaahi *fiscal anchor* ia. Kuo pau pē ke tuku e māhina ‘e tolu ia. Taimi ko ē ‘oku ‘ai ai e māhina ‘e tolu ‘oku tau *minus* tautolu. Ko ‘etau ‘uluaki *minus* ia. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Siaosi Sovaleni: ... ko ‘etau *foreign reserve* ‘oku māhina ‘e fitu mo e kongá ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku te’eki ke māhino kia koe ‘a e *foreign reserve* ia. ‘Oku tau talanoa ‘a e *cash flow* he taimi ni.

Siaosi Sovaleni: Te u ki’i fakamatala’i atu ‘Eiki Minisitā ?

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e mei mau’u ko ‘etau talanoa he *cash flow*.

Siaosi Sovaleni: ‘Ikai. Ko ho’o fakamatala mai ko ē ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *foreign reserve* ...

Siaosi Sovaleni: Kapau ‘e hoko ha afā ‘i ha māhina ‘e tolu pē laka hake ai.

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 3 ‘oleva ke me’a mai e Minisitā pea ke toki tali mai.

Siaosi Sovaleni: Kole ange ki ai pē ko ‘ene fakatonutonu pē ko ‘ene tokoni he nau lolotonga fakatonutonu. Ko ho’o fakatonutonu ?

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e *foreign reserve* ‘oku ‘ikai ko e *cash flow* ia. Ko e me’a fakalukufua ia ‘a e fonua. Pea ‘oku ‘i ai mo e *trade* ai ‘oku ki’i faingata’a ‘a e kongā ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ko ia mo’oni ia.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ko e hā ‘a e me’a ko ē ‘oku ‘i he nima ko ē ‘o tautolu.

Siaosi Sovaleni: Na’a ke fakatonutonu mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ma’u mai ko ē he tukuhau ko e me’a ‘oku ou talaatu he ko e me’a ia ‘e fai ‘aki hono totongi ‘etau mō’ua.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ko e, mālō! Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mo’oni ‘e ‘Eiki Minisitā. Ko e *foreign reserve* ia ko eni ‘oku tauhi ko ē he Pangikē Pule. ‘Oku mahino ‘aupito pē ia ‘Eiki Minisitā. Ka na’a ke me’a’aki ‘o pehē ‘e holo ‘aki e māhina ‘e tolu. Ko ho’o me’a ia, ko e ‘uhinga ia na’a ku fakatonutonu ai. ‘Oku ‘ikai ko ha me’a kehe ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ‘oku tau to e hangē ha kauleka kei si’i. ‘Ai ke tau ‘osi māhino. Ko e *cash flow*. Ko e silini hū mai ke ne tāpuni ha fakamole. He ‘ikai ke ha’u ha *foreign reserve* ‘o tāpuni ‘aki ha fakamole ‘uhila mo e totongi nō mo e ngaahi me’a ko ia ‘a e Pule’angá.

Siaosi Sovaleni: Ki’i ‘eke mu’a ‘e Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: He ko e ‘uhingá ‘oku ‘ikai te ke hanga ‘o mahino’i ‘a e me’a ‘oku fai ki ai e talanoa.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku fiha ‘a e pa’anga ‘a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: ‘Oku fiha ‘a e pa’anga ‘a e pangikē he taimi ni ‘a e Tonga ‘i he pangikē he taimi ní ?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea!

Siaosi Sovaleni: Ka ko ena ‘oku ke me’a mai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea tali ka u, pau ke u tali. Ko ena ‘oku me’a atu ‘a e Minisitā Pa’anga...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ka tau ‘ai ange ke māhino.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tau ‘ai pē ha fāmili. Kapau te ke hanga ‘o tuku ha ki’i sēniti ‘i he *saving*...

Sea Kōmiti Kakato: Tongatapu 3 kātaki ‘o me’a ki lalo.

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Sea kātaki fakamolemole Sea. Ko e fehu’i pē ’oku fiha ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i he pangikē ’i he taimi ni?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e *cash* he taimi ni. Ko e 75miliona.

Siaosi Sovaleni: 85 miliona na’e ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E, fehu’i pea ke me’a ki lalo kae me’a mai e ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! Kātaki mu’a ka u tokoni atu. He ‘e faifai pea ‘e hē ‘a e kakai ‘i he fanongo mai ki he ’etau tīpeiti.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia!

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tau ‘ai pē ha famili. Neongo ‘e ‘i ai ho’o vahe ke ke tā ‘aki ho’o seniti. ‘Oku ke fakahū ho’o *saving*. Ha ki’i ‘aho ‘e tōnounou ai ha palopalema. Pea ke tuku talifaki ia, ke ‘oua na’a lavea ho fāmili. Ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘ai ‘a e ki’i *saving*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku tau tuku ai, ke talifaki. Ka tau ka to e ala atu ki he ki’i *saving* ko ia ke ‘omai koe’uhi ‘oku tau tuku ai ke talifaki. Ka tau to e ala atu ki he ki’i *saving* ko ia, ke ‘omai, koe’uhi ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakamavahevahe ‘o holoki ‘etau fakamole mo e u’a ‘o e fakamole. Te u talaatu ko e fāmili faka’ofa ia. Ko e fokotu’u ia ‘oku ‘omai ‘e Tongatapu 3. Tau ō ‘o ala ki he ‘etau sēniti ‘i he pangikē ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku tuku *reserve* ka hoko ha palopalema.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni.

Siaosi Sovaleni: ‘Ai ke fakahoko ai leva ki he ‘Eiki Minisitā, ke ne mea’i. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘oku ui ko e *emergency fund*. ‘Oku *top-up* ‘i he ta’u kotoa pē ko e Lao ia ke 5 miliona. Pea kapau te ke me’a ‘aki ki he Minisitā Pa’anga te ne fakahoko atu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘ai mu’a ke tau femahino’aki ‘i he *issue* ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki! Ko u mahino’i pē ho’omou feme’a’aki. ‘Oku ‘i ai ho’omou fiema’u ke ‘i ai ‘a e pa’anga talifaki. Na’a pā ‘a e fo’i pula, kapau ‘e fai hono ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko ‘eku ‘uhinga ke mou me’a mai, he ‘oku tau vilo.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea! ‘Oku ‘i ai pē sēniti kuo ‘osi tānaki ‘e he Pule’anga. Ko e me’a ē na’e fai ‘e he Pule’anga ki mu’a. Ko e *emergency fund* ia. ‘O hangē ko eni, ka tō ‘a e *Gita*. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi *emergency* ia ka hoko ha palopalema faka-*cash flow* ‘oku tuku ai e sēniti ko ē ke ne lava ‘o tāpuni ‘a e ngaahi fiema’u ‘o e fakamole ‘a e Pule’anga. ‘A ia ‘oku meimei ki he 30 miliona ‘i he māhina kotoa pē. Pea ka faifai ange ‘oku tau ala ki he silini ko ia ‘o hoko ha palōpalema pea ‘ikai ke tau malava ‘o matu’uaki ha fa’ahinga fakatu’utamaki pehē. Ko e ta’e’onga ia ‘a e Pule’anga. Ko e ‘ikai ke to e lava ‘o *service* ki he kakai.

Sea Kōmiti Kakato: Māhino!

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Kae ’oua te tau hanga ‘omai ‘a e ngaahi ‘uhinga kehekehe ke fakatonuhia’i ‘aki ‘etau fakahiki ‘a e fakamole ki ‘olunga. Pea tau ala leva ki he ‘etau *reserve* silini ko ia ke tāpuni ‘aki ‘a e ngaahi fakamole ko ia, ko e ‘ikai ke tau lava ‘o fakapotopoto’i. Ko e *issue* kehe ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā! Ki'i māmālie hifo. Ko ena kuo tau fanongo kotoa pē, he kuo mea'i 'e he Fakafofonga 'a e 85. Mo'oni 'aupito. Talu e fokotu'u e Pule'anga ko eni 'oku 'i ai mo e 5 miliona talifaki ia ki ha me'a 'i he ngaahi 'ofisi pē ko ha nounou.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea.

Lord Tu'ilakepa: Lahi pē silini ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e, 'oku, ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku lahi e silini.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e 5 ko iá 'oku 'i he 85 'a e 5 miliona ko eni 'oku me'a ki ai 'oku lolotonga 'i he 85. Mālō Sea.

Tui ko e temokālati 'oku 'ikai ko ha sisitemi lelei ke fakatu'umalie'i fonua

Lord Tu'ilakepa: Mālō. 'E 'Eiki Minisitā na'a ku tui pē kapau mahalo ko hano to e fakalahi mahalo pē me'a ko ē 'o hangē ko e me'a ko ena 'oku mou me'a ki ai kia moutolu kau Fakafofonga te mou fiemālie pē. Fakatatau mo e me'a ko eni kuo 'osi 'omai hono faka'uhinga ko e fili 'ofa mai 'oku mau kole atu ...

<004>

Taimi: 1440-1445

Lord Tu'ilakepa: ... 'ai pē fakapotopoto taha 'oku mau 'osi ō atu 'o talatalanoa ki he Feitu'u na pea ke me'a mai ke talatalanoa fakalelei pē, ko eni 'e 'osi 'a e 'aho ni ko 'apongipongi tau faka'osi 'apongipongi mo e talatalanoa lelei, kā 'e 'ai fakakū. Me'a mai e Minisitā ko eni Leipa ia, mo 'ene faka'uhinga. Hā leva 'a e me'a te tau fakahoko, ko e Fale ni, ko u manatu lelei Hou'eiki, mo'oni ē mo'oni e kau tangata'eiki he 'aho na'a ku hū mai ai ki he Fale he hiva ngofulu, 93. Fai atu pē Fale e Hou'eiki na'e lau ko e Fale eni e kau Nōpele, ko ho'o hū pē he Fale ni fa'a 'ohake he kau Hou'eiki Nōpele, ko e kau Nōpele kimoutolu. Pea 'oku lea me'a kiate kimoutolu 'a e me'a kotoa pē he Fale 'Eiki ni.

Kuo kamata ke mo'oni 'a e me'a na'a ku fanongo ki ai ko ē ha'u ha'u pē kāmeli Hou'eiki, tapu ange mo kimoutolu, tō mai ki loto ni ko hono 'akahi kotoa ia 'a e toenga e Hou'eiki 'a e ni'ihi na'e kamata he Fale ni. Mālō pea mo e La'ā hono 3, ngaahi liliu fakapolitikale 'o ne fakahū mai

‘a e kakai ki he Fale ni ‘alu ai pē ‘i he ngaahi liliu fakapolitikale ko eni. Pea na’e tufa tatau pē me’a kotoa ki he taha kotoa, ‘aho ni kehe ia, pea kuo movetevete ‘a e kakai he fonua ni. Mou fakamolemole pē Hou’eiki Pule’anga ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko u ki’i ‘oatu e ki’i fakatonutonu ko eni kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku ou fakatonutonu atu ke fakatonutonu ‘a e fakakaukau ko ia ‘oku hangē ‘oku fakahūhū māmālie’i mai ‘a e kakai ko ‘enau silini tukuhau eni, talu ‘enau totonu ki he me’a ko ia talu mei he ‘enau tupu, ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ke hanga ‘e taha ‘o fakahūhū mai nautolu ki he Fale ko eni. Ko e tukuhau eni ‘a e kakai ‘oku fai ai ‘a e talanoa ko eni.

Lord Tu’ilakepa: ‘Oua ‘e fu’u hiki ho le’o fakamolemole atu ‘Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me’a mai ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko au na’a ku malangá...

Lord Tu’ilakepa: He ‘ikai lava ho’o hiki ho le’ó ‘ou ‘o liliu ho’o ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea kātaki ko au na’a ku fakamalangá.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā fakamā’opo’opo, fakamā’opo’opo mai miniti ‘e taha, he ko au ko u ki’i hangē ko u ki’i *hot* au ho’omou ngaahi feme’a’aki, kā mou fakamā’opo’opo mai, fakamā’opo’opo mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō ‘aupito Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kae toki ‘oatu ha’o faingamālie ma’au.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ko e ‘uhinga ‘eku ki’i fakamalanga atú ka u me’a au ki lalo. Ko e fakakaukau ko eni ‘oku tau talanoa ai, ko e talanoa mai ‘oku, ke holoki ‘etau tukuhau, ‘i he tūliki ‘e taha ‘oku nau talamai ke hiki ‘aki ‘a e tolu poini fiha miliona. Pea ko e taimi ko ē ‘oku tau ‘eke atu ai pē ‘oku anga fēfē ‘etau kole ke tukuhifo ē kae hiki ē, ‘oku talamai tau ala ki he silini ‘oku tu’u talifaki ma’a e fonua, kiate au totonu ke tau foki ki he me’a ko e fakapotopoto ‘oku ‘uhinga ai *Budget Statement* ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e taula, ko e *fiscal anchor*, ko e taula ‘o e fakapotopoto. Ke ta u ki’i feinga’i e me’a ko ia kā tau toki palani atu ki he ta’u kaha’u ...

Lord Tu’ilakepa: Sea te u to e fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni ‘Eiki Minisitā ‘oku toe pē ho’o ki’i miniti ‘e taha ke ke fakamā’opo’opo mai.

Lord Tu'ilakepa: Ko 'eku fakatonutonu atu e Feitu'u na tuku mu'a 'ai me'a fakapotopotó, ka tau feme'a'aki fakalelei pē. He 'oku lahi 'a e ngaahi me'a ia 'oku hanga 'e he Feitu'u na ia 'o 'ai 'oku 'ikai fakapotopoto ia, tautautefito ki hono ngāue 'aki 'a e tukupau 'o e fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

Lord Tu'ilakepa: Pea ko u kole pē ki he Feitu'u na 'ikai ke 'i ai ha taha ia te tau tui 'oku totonu ke fakapotopoto he me'a kotoa, taha 'a e me'a na'a ke malanga'i 'i he taimi na'e te'eki ai ke ke Fakafongā ai, ko 'etau liliu pē 'o temokālāti te tau tu'umālie pea 'oange me'a ki he kakai, 'aho ni, 'ikai ke 'i ai hano kehekehe, kā koe'uhī ko e me'a fakaloto ena ia, 'ikai pē ke ke laumālie lelei koe ki he toenga 'o e kau Mēmipa, 'o e Hou'eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Nōpele, me'a mai Minisitā, me'a mai. Fakamā'opo'opo miniti 'e sekoni 'e taha. *Oh* ta 'oku me'a ia. Me'a mai koe Minisitā. Te ke malanga 'e Minisitā Pa'anga ? Pē ko ho'o ki'i tokoni pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko 'eku faka'amú ia.

Sea Kōmiti Kakato: Te u 'oange 'uluaki faingamālie ma'a Tongatapu, Nōpele fika 1 'o Vava'u, pea toki 'oatu leva ke ke tali kakato mai he 'oku 'osi mahino ki he motu'a ni ia kuo 'osi taimi ke tau pālōti pē 'oku mou tali 'a e fokotu'u ko ē 'a e Kōmiti Pa'anga 'o e Fale Alea kā tau hoko atu ke tau pālōti ke tali 'etau Patiseti he 'oku fu'u lōloa. Me'a mai Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: Mo'oni 'aupito Sea, mālō 'a e ma'u faingamālie Sea, pea kole pē ke u hūfanga atu 'i he aofaki kuo 'osi hono aofaki 'Eiki Sea. 'Eiki Sea na'a ku fanongo ki he malanga na'e fai 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea kā ko e Fakafongā Nōpele ia Fika 2 'o Ha'apai 'i he'ene me'a he ko ia 'oku ne tokanga'i fakalukufua kitautolu 'i he Fale ni 'Eiki Sea...

<005>

Taimi: 1445-1450

Lord Tu'ilakepa: ... pea ko u tui 'Eiki Sea, kuo 'osi 'oatu mo e ngaahi poini, pea 'oku 'omi e poini mei he tafa'aki e Minisitā Polisi, mo e Hou'eiki Minisitā. Pea kiate au, 'Eiki Sea, he'eku vakaí, 'oku ou tokanga ki he fo'i me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Leipa, ke fakapotopoto. Taha e ngaahi me'a na'e malanga'i he Fale ni, me'a ko eni ko e faka-temokālāti, pea kuo tau a'u ki ha tu'unga kuo tau liliu ki he tu'unga faka-temokālāti, 'Eiki Sea. Pea kuo tau 'osi lākai mai 'o e fononga 'o mahino mai ko e tō'onga mo'ui eni 'o e temokālāti, 'Eiki Sea, fakamolemole, ko u kole fakamolemole atu kiate kimoutolu, kau temokālāti, 'oku 'ikai ke u tui au ki he to'onga mo'ui faka-temokālāti ko ena 'oku mou faí. 'Ikai ke u fie fakahingoa au ha taha, 'Eiki Sea, he Fale ni, na'a ke tuputāmaki mai, ka kuo mahino mai eni, 'ikai pē ke u to e tui au ki he tu'unga faka-temokālāti 'oku 'i ai.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Kapau 'Eiki Sea te tau to e sio fakalukufua, 'Eiki Sea, kuo ke me'a'i lelei ko e

Feitu'u na 'oku 'i ai foki ho totonu 'o e Feitu'u na, ke ke foki ki 'Amelika, he 'oku 'i ai ho ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku 'i heni pē hoá ia, 'e Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: Pepa, ke ke 'alu 'o nofo 'i he fonua 'Ameliká, 'Eiki Sea. Ko mautolu ko ení te mau kole ke mau ... ko e tu'unga faka-temokālati ko iá 'Eiki Sea, taimi ni, kuo mahino mai ko moutolu pē 'a e me'a ko ē na'a tau fanongo 'aneafi. Kapau te tau liliu faka-temokālati, 'e tu'umālie ange e kakai e fonua ni, ka kuo pau pē ke fai e fakapotopotó, hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai e Minisitā. Fononga mai e fu'u fonua ko eni ko 'Amelika he Pule'anga fakatemokālati. Ko e hā e me'a 'oku hoko he taimi ni? Ha'u e tama tu'umālie, 'oku 'ikai ke temokālati, tui kia Sīsū, ko Sīsū ko e Kalaisi ia, pea ne hanga 'o ngāue'i e fonua ni, 'o nga'unu e fonuá. Ke 'ilo'i e holo lahi taha e fonuá ko e ngāue 'a e temokālati, 'Eiki Sea. Pea kuo 'osi fakamo'oni'i ia 'i 'Amelika 'i he taimi ni. Ko au 'oku 'ikai ke u to e tui au ki he fa'ahinga sisitemi ko eni, 'a eni 'oku 'omai ke ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Fonua tu'umālie taha pē ia i māmani, fika 1 'o a'u ki he fika 20, temokālati kotokotoa.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, Nōpele ko e lave ia ki he tu'umālie, ka ko ho'o tui 'au 'oku 'ikai ke ke tui ki ai.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ke me'a mai koe, 'Eiki Nōpele.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutnu atu e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Io, fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē ki ai, ko 'ene pehē ko e temokālati, *is very general*. 'Oku fu'u, pea 'oku ne hanga 'e ia, fo'i pula fōlahi ia pea lahi e fanga ki'i pula iiki 'i lotó. Ko e 'ai ke 'oua 'e fakanāfala pehē 'o pehē ko e temokālati ko ē 'i Tonga ni, 'oku tatau ia mo e fonua 'e 30 ko ē hala 'aupito. Takitaha kehe pē e founa ia 'anautolu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea, ko e faka-temokālati, ko ha Pule'anga 'oku faka-temokālati.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, ka tau foki mai ki he'etau poiní, ko 'etau Patiseti, pea 'oange e faingamālie ...

Siaosi Sovaleni: Sea fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io ko 'eku fakatonutonu atú, Sea, ko e ma'u ko ē 'o pehē ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A e Nōpele Fika ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e temokālati 'oku ne fakamasiva'i e ....

Siaosi Sovaleni: 'Oku kehe 'a e temokālati 'i 'Ameliká ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ko u lave'i ia.

Siaosi Sovaleni: Mo e temokālati 'i Tonga temokālati 'i fē. 'Ai ke tuku e pehē 'oku tatau kotoa pē. Kehekehe pē.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia Sea ko 'etau 'ai pē mu'a ke māhino.

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ki lalo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko hono lēvolo ko ē 'o e *mature* ...

Sea Kōmiti Kakato: Mo me'a ki lalo. Ko u kole atu ke mo mokomoko, ongo Fakafofonga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: He 'oku 'ikai ke u to e lava 'o fakahoko hoku fatongiá. Ko e me'a pē 'oku ou, te u ngāue'aki 'e au, tau ki'i mālōlō ai 'oku tau *hot* kae 'oange mu'a e faingamālie ia ki he Nōpele Fika 1 'o Vava'u. Ke me'a mai ia ka tau hoko atu.

Lord Tu'ilakepa: Kai kehe, 'Eiki Sea, ko e me'a ia na'a ku lave ki aí, koe'uhí 'oku 'ikai ke u, ko u lave fakalūkufua au, 'Eiki Sea. Pea 'oku 'ikai ko e me'a faka-temokālati ia, kuo mahino kiate kimautolu 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē ia ki ha Pule'anga, na'e kamata pē ia 'i he ngaahi Pule'anga Tu'i. Ngaahi liliu na'e fai 'e Kuini Sālote, hangē ko e me'a na'a ku lave ki aí, ko e liliu faka-temokālati. Liliu na'e fai 'e Tupou I ko e ngaahi liliu faka-temokālati ia. Ka kuo hangē kuo ongo, 'Eiki Sea, hotau lotolotonga, 'i he feme'a'aki 'oku faí, ko e Pule'anga faka-temokālati, ko ha Pule'anga lelei ia, 'Eiki Sea. Ka 'i ai pē ha Pule'anga ia 'e faitotonu, 'Eiki Sea, tau tui ta'etoeveiveiua tautolu, tatau pē 'i he Pule'anga faka-Kominiusi, Pule'anga faka-temokālati, Pule'anga faka-Tu'i, ko e Pule'anga lelei ia 'Eiki Sea. Fai mai 'etau liliú, tau liliu mei he Pule'anga faka-Tu'í, 'Eiki Sea, kiate au, 'ikai ke u to e, ko u tui ta'etoeveiveiua, ko e Pule'anga lelei taha pē ia, 'Eiki Sea, 'oku totonu ke tau ...

<006>

Taimi: 1450-1455

Lord Tu'ilakepa : .. ko u nofo aí 'Eiki Sea. Mā'opo'opo e kakai e fonuá 'Eiki Sea. Ko e taimí ni, hangē pē ko e me'a ko eni oku tau lave ki aí 'Eiki Sea, me'a ki ai e Falé ni. Kuo kamata leva ke fakafaikehekehe'i 'a e tangata ko ē, tokotaha ko ē, mo ha to e taha pē 'i he Falé ni, koe'uhí ko e tu'unga faka-temokālatai 'oku 'i ai 'a Tongá ni, 'oku fiema'u ke pehē ni. Hou'eiki, ko u kole atu, ke ta'ofi kimoutolu kotoa, tautolu kotoa he Falé ni, ke 'oua na'a to e fai ha me'a ko e liliu he fonua ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Nōpele, kātaki pē 'o me'a mai ki he'etau Patisetí mo 'etau lipootí ka tau 'unu ki mu'a.

Lord Tu'ilakepa : Sea, ko 'eku lave ko eni 'Eiki Sea koe'uhí, ko e founa faka-temokālatai ko eni 'oku tau ngāue'aki. Me'a ko eni na'e 'omi kimu'a ko e vahevahe taau, vahevahe tatau, pea 'oku 'omaí leva e ngaahi faka'uhinga ia, ke ne 'ufi'ufi 'aki 'a e vahevahe tataú mo e vahevahe taaú, ko e 'uhingá 'eni. Ko kimoutolú ko e fili eni totonu fili moutolu, ko ē 'ikai ke fili. Kae hā leva 'a e tu'u 'a e kotoa 'a e Fale 'eiki ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, kuo 'osi ta'eoli 'aupito pē 'etau ngāue 'Eiki Sea, 'i he fa'ahinga founa ko iá. Fakamolemole pē he'eku 'ai hangatonu atú ke mou me'a ki ai. Pea 'oku mālohi 'aupito e Minisitā Leipa tapu mo koe Minisitā Leipa, koe'uhi 'oku ke ngāue'aki, ko e fili 'e he Feitu'ú na 'e he 'Eiki Palēmiá. Na'e 'ikai ke tui e 'Eiki Palēmiá ia ki he 'aho 'aneafi ke fai e founa ko iá, ka koe'uhí kuo ongo'i 'e he 'Eiki Palēmiá ke ne ngāue'aki, 'io 'oku mo'oni he 'oku faka-Konisitūtone.

'Ahó ni, mau kole atu, 'i he me'a tatau pē, koe'uhí ke tau vahevahe tatau 'Eiki Sea 'i he Fale 'eiki ni. 'Oku 'ikai ko e 'eni ia ke fakalahi ha vāhenga ha taha 'e Hou'eiki Nōpelé, 'ikai. Hangē pē ko e ki'i fo'i me'a na'a ku talanoa ki ai 'anenaí. Tu'u mai 'a Mapa Hafoka hūfanga he fakatapu, pea mo e ki'i 'Ofisakolo mei Hōlevá, kole mai 'e he 'Ofisakolo 'o Mangiá, ke na ō mai 'o kole mai kiate au, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia te u ma'u 'Eiki Sea, ke fai'aki e ngafa fatongia ko eni 'o tatau mo e 2 kilu 'oku mou ma'u, Kapau na'e 'i ai ha me'a pehē ni, ko u tohi mai 'o kole ki he Seá, ke fakaheka e pasi 'a Mangiá o 'ave. Tohi mai e tokotaha kiate au, na'a ku 'oatu ki he Feitu'ú na 'aneafi, fekau'aki mo e 'apiako GPS 'o Ha'apai. Kapau na'e 'i ai ha me'a pehē ni, te u kole ki he ongo 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai, pē 'oku 'i ai ha'ana sēniti ke lava tokoni, ki he me'a 'oku kole mai 'e he kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea ko e fakalūkufua ia ko ē ko u lave ki aí 'Eiki Sea. Lipooti ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Mo'uí na'e 'omaí, ko e lotu ia e kakai 'Eiki Sea ke 'i ai ha me'a pehē. Kakai, mou me'a mai 'e 'ikai ke lava ia. Kuo kehe 'aupito 'aupito 'a e founa faka-temokālatai ko eni 'oku tau 'i ai he taimí ni. 'Eiki Sea, ko u 'amanaki atu pē Hou'eiki Pule'anga ko 'emau fakatangitangí 'e fai atú, te tau faka'osi ki he pāloti. 'Oiaué si'oto fakapō, si'ono ngāue'aki e mafai pule faka-temokālatai, ke lolo 'a e mo'oni mo e totonu ha kakai faka-temokālatai 'i he Fale 'eiki ko eni. 'Ikai ke mou toka'i atu e 'Eiki Nōpele 'e taha 'oku me'a 'i he Kapinetí, 'ange ha ki'i me'a ki ai ke ne me'a'aki, fakalūkufua kotoa 'a Tongatapu. Hala ke mou toka'i 'emoutolu 'a e 'Eiki Nōpele ko ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fokotu’u mei he Pule’anga malava ke ngāue’aki ‘a e 8 kilu tupu vahe kau Nōpele he vouti Tu’i

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Na’e ‘osi me’a mai ‘a Ma’afu ia ‘e ‘ikai ke pālōti ia ke kau ki he fokotu’u ko eni. Ka ko u to e fie ‘oatu pē ‘a e ki’i fo’i fika ko eni, peesi 72 ‘o e me’á ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Ikai ko ha fakatonutonu ia.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ke tokoni atu. Ko e sēniti ‘oku vahe’i ‘i he Patiseti ki he vahe ‘a e kau Nōpelé, ko e 8 kilu 1 mano 7 afe. Sio, ko e to e sēniti ia ‘e taha, 8 kilu 1 mano 7 afe.

Lord Tu’ilakepa : Ke me’a ange ki hē Sea, kuo tau a’u ki ha fa’ahinga temokālāti ko e tau’aki ta’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai ko e Patiseti eni.

Lord Tu’ilakepa: Ko e fu’u vouti eni ‘a e Tu’i ‘a ē ‘oku ke me’a mai ‘aki. Ko e me’a ia 'Eiki Sea ‘oku ou pehē ai 'Eiki Sea ke fakakaukau fakalelei ‘a e tu’unga faka-temokālāti ‘oku tau ‘i ai. He ‘oku ‘ikai ke u tui hono fokotu’u hake he taha e Hou'eiki Nōpelé heni.

Lord Fakafanua : Fakafofonga Nōpele, kole atu pē tali pē kole tokoni ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io ki’i tokoni mai Nōpele Fika 2 Ha'apai.

Lord Fakafanua: Tapu ...

<008>

Taimi: 1455-1500

Fakamahino ‘Eiki Sea ‘ikai makatu’unga tu’umālie ha fonua mei he fa’unga ‘o e Pule’anga

Lord Fakafanua: .. Feitu'u na. ‘Oku ongo kiate au ‘a e ngaahi fika ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipá. Pea ko u pehē pē mahalo ‘oku tonu ke u tu’u hake ‘o fakatonutonu Sea na’a ma’u hala e Hou’eiki.

Ko e talanoa ko ē ‘o pehē ko ē ko e ‘ū fonua, ko e tu’umālie taha ko ē ‘i māmāni ‘oku nau temokālāti kātoa. ‘Oku hala ‘aupito Sea. Pea te u ‘oatu e ngaahi mo’oni’i me’a ko e *fact*. Ko e fonua tu’umālie taha ‘i māmāni, ko *Qatar*. Ko e fonua ko eni ‘oku Pule’angá Faka-Tu’i. Pea na’e toki foki mai e Seá mei ai he na’e fai e fakataha faka-Fale Alea ai. Na’e kau eni he ‘ū fonua ko e toki fokotu’u eni ‘enau Fale Alea he ta’u ni. Pea ko e Fale Alea ko iá ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane mafai ‘a’ana ke fa’u ha ‘ū Lao, nau kei fakaangaanga pē, ‘a ia ‘oku nau kei *practice*. Kae hili ko iá ko e fonua ‘oku tu’umālie taha eni ‘i māmāni. Ko ‘enau kakaí ‘oku nau taki 1 kilu 2 mano 8 afe ‘Amelika. Ko e *gross national income* ia ki he tokotaha kotoa pē he fonua ko eni, *Qatar*, temokālāti? ‘Ikai. Fonua

fika 2, *Singapore*. 'Oku 'i ai 'enau Fale Alea ka 'oku paati pē 'e taha. Meimei ofi 'enau temokālati 'i Siaina ka he 'ikai ke u to e lave ki ai he 'oku 'i ai e hisitōlia e fonua ko iá. Ko *Brunei*, fika 3, 'oku 'i ai 'enau Tu'i. Pea 'oku 'ikai ke u fu'u mahino'i pē 'oku 'i ai ha'anau Fale Alea. Ko *Kuwait*, 'iloa e fonua ko eni 'oku 'i ai 'enau lolo. Ko 'enau temokālati Sea, vaeua 'oku fili, vaeua 'oku fakanofo honau Tu'i. Fokotu'u atu pē ke mou me'a ki ai. Ko *UAE*, ko e *United Arab Emirates*, 'oku 'i ai 'enau kau Tu'i. Ko 'enau 'ū, ko 'enau Pule'angá 'oku fa'u'aki 'a e 'ū *emirates*, 'oku 'i ai 'enau *emirs*, fakatahataha'i kātoa, ko e fonua 'e taha hangē pē ko 'Ameliká 'oku fakataha'i e 'ū *state* 'o fonua pē 'e 1.

Ko *Luxemburg* 'oku 'i ai 'enau Pilinisi. Ko e *Constitutional Monarchy* 'a *Luxemburg* hangē pē ko Tonga ní 'oku 'i ai hotau Tu'i pea 'oku 'i ai mo 'etau Fale Alea. Ko e fonua ko eni, ko 'enau *gross national income* pē ko hono vahevahe 'a e pa'anga ko ē 'oku ma'u he kakaí, 'oku nau taki 7 mano 2000 tupu. Fakahoa'i eni mo e pa'anga ko ē *gross national income* 'a Tonga ní, 'oku tau taki 4000 pē, pa'anga 'Amelika. Ka u hoko atu ki he fonua tu'umālie hono 7, ko *Switzerland*. Ko e toki hā mai eni 'a e fonua temokālati, fika 7. Fika 8, *Hong Kong*, konga ia 'o Siaina. Fika 9 *Norway*. Ko e temokālati fika 2 eni 'oku 'asi mai he *top* fitú.

Sea 'oku ou fie fakahā pē poini ko eni ke mahino 'oku 'ikai ke makatu'unga e tu'umālie ia 'i he fa'unga Pule'angá. Pea 'oku tatau ai pē pe ko e temokālati pē ko ha Pule'angá faka-Tu'i. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ane makatu'unga 'a'ana 'i he tu'umālie 'a e kakaí. Ko e founa ko ē hono ngāue'i'aki 'a e ivi mo e pule 'a e Laó pea mo ha kakai 'oku fakapotopoto 'e makatu'unga ai e tu'umālie kakai ko iá. 'Uluaki poini ia na'e 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā ko u fie fakafepakí.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taukave ko Tonga pē māmani ta'etotongi ai kelekele

Lord Fakafanua: Poini hono ua. Ko hono fakafehoanaki 'a e pa'anga tukuhaú 'oku totongi 'e he kakaí, mo e pa'anga tukuhaú 'oku totongi he Hou'eiki Nōpelé. 'Oku 'omai e poini ko eni, ke fakafihia'i'aki 'a e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi makatu'unga lelei 'oku kau ai e Hou'eiki Nōpele 'i he Fale Alea. 'Uluaki, fonua pē 'e taha 'i māmani 'oku foaki 'ata'atā ta'etotongi, ta'efiema'u ha me'a, 'a e kelekelé, ko Tonga ni. Ko e monū'ia eni na'e foaki talu hono paasi 'etau Konisitūtoné. Pea 'oku 'ave 'e he Hou'eiki Nōpele 'enau kelekelé ki he kakai e fonuá ke ma'u ai e mo'ui 'a e Hou'eiki e fonua ni. 'Oku 'eke he Hou'eiki ha pa'anga mei hono lesisita 'o e kelekele ko eni, 'ikai.

Fakamahino Sea ko e kau Nōpele pē a'u 'enau totongi tukuhaú 'o peseti 35

Poini hono uá Sea. Ko e tukuhaú. Na'a tau paasi he 2017 ke hiki e konga, 'a e *tier* ma'olunga taha e tukuhaú mei he pēseti 'e 20 'o pēseti 'e 25. Sea, ko e Hou'eiki Ma'u Tofi'á pē 'oku a'u 'enau tukuhaú 'o pēseti 'e 35. Te u 'oatu e fakatātā ko eni. Ko e tukuhaú 'ekisia 'o e lisi kotoa pē 'i Tonga ni, ...

<001>

Taimi: 1500-1505

Lord Fakafanua: ... ha taha ‘oku lisi ‘oku totongi e pēseti ‘e 10 pea ko e toenga ko ē ‘ete lisi ko ē ‘oku ma’u ko ē mei he kelekele ko iá ‘oku tukuhau’i ia ‘i he Potungāue Tukuhau pēseti ‘e 25 ‘i he *top* ia. Tānaki e 25 mo e pēseti ‘e 10, 35. Me’a mai angé Sea pē ko hai ‘i he fonua ni ‘oku laka ‘ene totongi tukuhau ‘i he pēseti ‘e 25 ? Kātoa e hou’eiki e kakai 25, Hou’eiki Nōpele 35. Tukuhau lahi taha, Hou’eikí. Foaki ta’etotongí lahi tahá Hou’eikí. To e ‘omai e ngaahi vāhenga mo e hā fua tau sio angé ki he lelei ‘oku ma’u mei he ‘ofa ‘a e Hou’eiki ki he fonua ni ‘o fakahoanaki ‘aki ‘a e ki’i vahe si’isi’i ‘oku ‘omai ke fua’aki ‘a e ngāue mo e kavenga ‘oku fakahoko he Hou’eiki. Ko e pa’anga fakamole ‘a e Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ngata pē ‘i he’enua fiema’u faka’aho ‘oku fua’aki e kavenga e fonuá, kakaí ...

‘Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Fakamanamana Minisita Lao ka ‘ikai ‘omai kelekele ki he kakai ‘e fai e tau

‘Eiki Minisitā Lao: Ko e hā e me’a ‘e faí? Te tau to e lau, fai ē fai ē hai ‘oku sai hai ‘oku koví ? Tuku he ko e Hou’eiki kimoutolu. Mou kelekele, kakai. Kapau he ‘ikai ke ‘omai e kelekele ko e me’a ‘e fai ko e tau!

Lord Fakafanua: Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Ke fie fai ia?

Lord Fakafanua: Sea ‘oku ‘ikai ke u mahino’i pē ko e hā e fakatonutonu ‘oku ‘omai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Minisitā ‘oku ‘ikai ko ha fakatonutonu ia.

Lord Tu’ilakepa: Ko e hā koā e me’a ‘oku ke ‘ai koe he Feitu’ú na Minisitā Lao.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele ...

‘Eiki Minisitā Lao: Tuku e fa’a, tuku ā.

Sea Kōmiti Kakato: Fika 1 tuku ange mu’a e faingamālie ‘a ...

Lord Tu’ilakepa: Ko e Feitu’ú na ‘oku ke kamata pea ‘oku ‘osi ‘asi ‘i Tonga ni ‘a e lea ko ena ko e ‘ai ke tau ‘i he fonua ni ko e Feitu’ú na.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki tau mālōlō ai.

(Na’e mālōlō ‘a e Falé.)

<002>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Kōmiti Kakato.

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou ki’i fakama’ama’a atu. ‘Oku māhino pē ngaahi feme’a’aki ‘oku tau fakahoko, kā ko u kole atu Hou’eiki, kuo taimi ke tau sio ki he’etau līpooti ko eni ke mou me’a ki he Līpooti ‘a e Kōmiti he ko u tui ko e lahi ange ho’omou feme’a’aki ‘oku fefokifoki ‘aki pē ia pea ‘oku to e *repeat* pē ngaahi me’a lahi, kā ko e lahi ange ho’omou feme’a’aki ko e lahi ange ia ho’omou loto mamahi. Kā ‘o kapau na’a ku tuku atu ke mou feme’a’aki pea mou laumālie lelei ‘o mou tuku atu ‘a e tokotaha ko ē ke ne me’a mai kae lava ‘o fakahoko ho’omou ngaahi me’a ‘oku mou me’a ki ai, ‘a ia ‘oku ou kole atu kia kimoutolu ke mou faka’osi’osi mai ha me’a ‘oku mou to e fiema’u ki he līpooti, ka u fakahoko ‘e au ‘eku tu’utu’uni, ke mou me’a ki ai ko e hā ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai, he ‘oku hangē pē ko ‘eku fakahoko atu ko ē ‘anenai, ‘a e tangi ko ē ‘a e finemotu’a, taumaiā ‘e to e liliu ‘a e tu’utu’uni ‘a Sīhova ia ke to e mo’ui mai ‘a e pekia, he ko u lave’i au ho’omou me’a mai Hou’eiki ko ē ki he me’a ‘oku ’oatu, he ’ikai ke to e liliu ho’omou fakakaukau ho ...

<005>

Taimi: 1525-1530

Sea Kōmiti Kakato: ... mou me’a ko ē ‘oku mou taumu’a ki ai. ‘A ia ko ’etau ngāue ko eni, ko e tangi pē, tangi pē ka ‘oku ‘ikai ke to e liliu. Taumaiā ‘e fai ‘a e fakahoha’a atú, ‘e to e fai ha liliu. Pea kapau ‘oku fai ha liliu pea mou me’a mai, pea kapau ‘oku, pea tau fakahoko leva ‘etau ngāue he ‘oku to e lahi e fu’u ngāue ‘oku tau fakahokó. Ko e mou me’a mai, ka tau hoko atu.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io, me’a mai ‘e Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Fakamamafa’i ke ‘oua to’o hala fika fekau’aki mo e vahe kau Nōpele

Lord Fakafanua: Sea, tapu pē mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakató, ka u faka’osi atu pē ‘eku tokoni ki he Fakafofonga Nōpele ko eni ‘o Vava’ú. Ko e poiní, Sea, ko u fie ‘ohaké. Ko e ngaahi fika ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’angá, fakafofonga mai ‘e he ‘Eiki Minisitā Leipa, ko u fie to e fakamamafa’i atu pē ‘a e ngaahi poini ko iá, ‘oku ‘ikai tonu ke ne hanga ‘o ngāue’aki ‘a e ngaahi fika ko iá, ‘oku to’o hala ‘a e ngaahi fika ko iá, fakatau ki he me’a ko ē ‘oku fai ki ai e feme’a’aki, Sea. ‘Ikai ke u to e lave atu au ia ki he *constituency fund*, mo e ‘ofisi ko eni e Hou’eiki Nōpelé. ‘Osi mahino pē mo e ngaahi makatu’unga ia e kole ko eni e Hou’eiki. Pea na’e ‘i ai mo e ngaahi fakamalanga mālie, mei a Vava’u 15, pea mo Tongatapu 3, fekau’aki pea mo e kole ko iá. Ko e ola e fo’i fokotu’u ngāue ko iá, toki tu’utu’uni pē ki ai e Pule’angá, he ko e pa’angá ‘oku tānaki ‘e he Pule’angá, pea ko kinautolu pē te nau hanga ‘o fakahoko mai e ivi ko iá, ke fakakakato’aki e ngāue ko eni ‘oku fokotu’u atú.

Poupou’i fokotu’u 2 kilu mei he Kōmiti Pa’anga ki he polokalama *e-Parliament* Fale Alea

Sea, ko e poini pē hono ua ko u fie lave ki aí, fekau’aki eni pea mo e fokotu’u fika 2 ‘a e Kōmiti Pa’angá, ‘a ia ‘oku fekau’aki eni mo e Fale Aleá. Ko e fika 2, ko e fokotu’u ha vahe ‘i he Patiseti ki he *E-Parliament* ko e 2 kilu. Koe’uhí pē ‘oku fai e feme’a’akí ki he Lipooti ko ē *PAC*, kuo ‘osi māhino e tu’unga ‘oku ‘i ai e kongá ‘uluakí, ia e 1.5 miliona. Kuo u poupou atu pē ki he fokotu’u ko e ki he 2 kilu ko eni ki he *E-Parliament*. Hangē pē ko e me’a na’e ‘osi fai ki ai e feme’a’akí, Hou’eiki, ‘oku ‘i ai e fu’u 29 miliona ia ‘a e Pule’anga ki he *E-Government*. Ka ko e kongá ‘uluaki eni e ngāue tatau pē he Fale Alea, ko e *E-Parliament*, ‘oku 2 kilu pē. Pea ko ia ‘oku fokotu’u atu pē ki Pule’anga ke fakakaukau’i ia ‘i he Patiseti, ko e *initiative* ko eni ‘oku fo’ou ka na’e fakakau pē ia ‘i he palani ngāue ko eni ‘a e Fale Aleá, ‘a ia ko u tui ‘oku ongo lelei pē ia, fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku fakamalanga mai e Hou’eiki Minisitā, ‘oku fiema’u ke ‘i ai ha palani e ‘ū me’a ko iá. Ko e *E-Parliament*, ‘oku kau ia he fakalalakala ngāue ke tokoni ki he Hou’eiki Mēmipa, hono fakahoko ‘enua fatongia ki he kakai e fonuá. Ko ia pē e tokoni ki he malanga ko eni ‘a e Fakafofonga Vava’ú. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, ‘e Nōpele Fika 2 ‘o Vava’u, me’a mai.

Lord Tu’i’āfitu: Mālō ‘aupito Sea. Fakafeta’i pē ki he ‘Otua ho’o laumālie lelei. Maama kiate au, Sea, ‘a e me’a ‘oku fai ai ‘a e feme’a’akí ho Falé. Pea ‘oku mahu’inga kiate au ‘a e mahu’inga’ia ‘a ho’o fakatokangá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu’i’āfitu: Kole mu’a ki he Fakafofonga ko ē ke Sea fai ‘eku fakahoha’a.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ki’i loto mamahi e Nōpele Fika 1 ‘o Vava’u he ko ‘ene taimi, ka ‘oku laumālie lelei pē ia, ‘oku ‘osi, ka ke me’a mai koe.

Lord Tu’ilakepa: ‘Ikai Sea ...

Lord Tu’i’āfitu: Mahalo pē Sea ‘oku ‘aonga ange ke u fakahoha’a.

Lord Tu’ilakepa: Fai pē ho’o tu’utu’uni ‘au he ko e Feitu’u na, kapau ‘e to e ma’u ha faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ko e, Fika 2.

Tokanga ‘oua pāloti’i fokotu’u fekau’aki mo e kau Nōpele kae tuku ki he Pule’anga fai ha’anau ngāue ki ai

Lord Tu’i’āfitu: Sea, ko e me’a ‘oku mahu’inga kiate aú ia, ke paasi e Patiseti ko ení. He ko e Lao eni, pea ‘oku tatali ‘a e tapa kotoa pē e fonua ni mo hono fakalalakalá, mo e nga’unu e vaka e Pule’angá, mo e fonuá, mo e kakaí, ke tau tali e Patiseti ko ení. Kiate au, ‘e Sea, ko e me’a ko eni ‘oku fai ai e fakahoha’a ‘a e mātu’a ni. Ko u pehē ke tuku mu’a ke fai ha tali mahino ‘a e Pule’angá he ko kinautolu ‘oku nau fai e ngāue, ke fai ha ngāue ki ai. Ko e ngāue pē ia ‘a e

Pule'angá. Pea ko 'eku kolé, Sea, 'oua mu'a te tau pāloti'i eni, he 'e faka'ilonga ai ko e Fale Alea fakapikopiko eni ke tau fokotu'u ha ngāue. Kae tuku mu'a ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, ke fai ha'ane ngāue ki he kole ko eni 'oku faí, he 'oku ne mea'i lelei pē 'e ia, 'a e ngaahi hala fononga 'o e monū'ia kotoa pē ke fakalelei'i'aki e me'a 'oku fai ai e tālanga ho Fale ni, Sea, kae fakakakato he 'oku toe pē e ki'i houa 'e taha. Toe pē e haafe houa, pea mo e houa 'e 4, 'apongipongi, pea 'osi e taimi e Patiseti ho Falé. Fakaongoongo mai e kakai kotoa 'o Tonga ni mo māmani, hotau kāinga 'i mulí, ki he Lao ko ení, Sea. Ko 'eku fokotu'u 'oua mu'a 'e pāloti'i, Sea, faka'ilonga ia, fakamolemole atu he'eku maumau'i ho' o tu'utu'uní, faka'ilonga fakapikopiko ia ke fai ha ngāue, hano fakatokanga'i ha me'a 'oku lelei. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea, pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko u fakamālō lahi ki he ...

<006>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Polisi : ... me'a fakamalanga 'a e 'Eiki Nōpele mei Vava'ú mo e fokotu'u maí kapau ko e fokotu'ú ia ke tuku mai pē ki he Pule'angá ke fai ha ngāue ki ai, pea mou kātaki 'oku fu'u faka'ohovale 'a e fo'i 'asenita ko ení kia mautolu. Ka ko u loto pē Sea ke fai atu ha ki'i fakama'ala'ala, ko hono 'uhingá 'oku pelepelengesi, 'a e ngaahi kaveinga na'e fai ki ai e feme'a'aki, tautefito eni ki he lī tukuha 'a e Hou'eiki Nōpelé.

Mou kātaki pē ko e nātula foki ko ē 'o e lisí, pēseti pē 'e 3. Ka ko 'ene 'ova pē foki 'a e pa'angá 'i he 1 mano, 'oku hangē pē ko e fakatu'utu'unga ko ē e vāhengá, peseti ia 'e 10. Ka ai ha taha 'oku vahe pē 'ova 'ene *income* he pa'anga 'e 3 mano, pēseti 'e 20. Ko 'ene a'u pē 6 mano 'ova hake ai pēseti ia 'e 25 kau ai e mātu'a ko ení Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. 'A ia 'oku nātula pehē ko ē hono 'ai e tukuha. Pea 'oku tau fakafeta'i 'oku 'i ai hotau tala fakatalutalu, 'oku 'ikai ke tau ma'u 'a e koulá mo e silivá Sea, na'a mo e loló. 'O hangē ko e ngaahi fonua ma'u me'a kuo fakalau hono lisí 'o makatu'unga 'i he'enu ma'u 'a e loló, ka 'oku tau ma'u e kakai, 'o nau lī tukuha 'o fai ai 'etau ma'u'anga mo'ui. Lava ai ke tātānaki e silini, ta'u atú 180 miliona. Ta'u kuo 'osí, 225 miliona, ta'u fakapa'anga lolotongá, 232 miliona 'oku fai ki ai e tāketí. Ta'u kaha'ú fakapa'anga hokó 245.9 miliona, fakafalala pē Sea, ki he ivi 'o e kakai, kātoa kātoa, lī 'o ma'u ai e ki'i tukuhaú 'o fai ai 'etau mo'ui.

Ka 'oku mau fakamālō atu Sea kapau ko e fakakaukaú ia. 'Oku mou mea'i 'e Hou'eiki, 'oku 'i ai e *mandate* 'a e Pule'angá, ka 'oku faingata'a ke mau to e ngāue mei ai. Pea ko e tala ia 'oku fakahoko mai kiate kimautolú, ka ko u tuku 'Eiki Sea ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá ke ne hanga 'o fakakakato atu, pea ko u fakamālō atu ki he 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú, 'i he fokotu'u mai e fakakaukaú. Mālō 'aupito Sea.

Poupou ki he fokotu'u 2 kilu ki he polokalama e-Parliament 'a e Fale Alea

Siaosi Sovaleni : Sea ki'i kole pē na'a lava 'atu e ki'i fehu'i ko ení mo e ki'i fakama'ala'alá, kae toki tali mai pē 'e he 'Eiki Minisitā faka'angataha. Mālō Sea e ma'u faingamālié. Tapu mo e Feitu'ú na, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakató. Ko e hangē pē ko e me'a 'a e Ha'apai

Fakafofonga Nōpele ‘Euá, ko u tui kuo ‘osi mahino pē ‘a e ngaahi ‘uhinga na’e ‘oatu ko ē fekau’aki mo e *issue* ko eni ‘a e tokonia ko eni ‘a e kau Nōpelé. Ko e me’a tatau pē na’e tokanga ki ai e Nōpelé mo e me’a ‘oku tokanga ki ai e motu’á ni, ‘a e fokotu’u hono 2 ko ia ke faitokonia hono ngāue’aki ko ē tekinolosiá ke fakalelei ‘aki ‘a e ngāue ‘a e Fale Aleá, pē ko hono fakapālangi ko e *E-Parliament*. Ko e ‘uhinga ení Sea, ke tau lava nai ‘o ngāue lelei ‘aki ‘a e tekinolosiá ke lava pē Hou'eiki Mēmipá ‘o ma’u ‘enau ngaahi pepá *electronic* kai ke to e fiema’u ke kumi pepa, *printing* mo e ala me’a pehē. ‘E lava leva ai, ‘oku ou tui ia ko ē ‘a e motu’á ni kae 'uma'ā pē e ni’ihi na’a nau fokotu’u atu pē ki he Pule'angá. Na’a lava ‘o tokonia eni, ke sai ai pē ki he fakahoko fatongiá, sai ai pē ki he fakalele ‘a e Falé ni Sea, pea ko u tui ‘e sai ai pē ia ki he fakalukufua ‘o e fonuá Sea. ‘A ia ko e konga pē ia ko eni na’e fai e tokanga ki ai, ‘i he fokotu’u atu ko eni ‘e taha fekau’aki mo e Fale Aleá.

Fokotu’u ki he Pule’anga ke fakakaukaua ‘a kinautolu faingata’a’ia langa afā kae fakafou he nō

Te u hoko atu ai pē ko e ‘uhingá he ‘e toki me’a mai e Minisitā Pa’angá, ki he me’a ko eni ‘a e Potungāue Pa’anga. Ko e fokotu’u pē 'Eiki Minisitā Pa'anga, ko e ‘amanaki ko eni ke mou tokonia ko eni e kakaí, ‘i he pa’anga *Gita* ko eni he 25 pē 27 miliona ‘oku toé. Ke mou kātaki pē ‘o to e fakakaukau’i na’a lava pē ‘o ma’u ha mo ha faingamālie ‘a kinautolu na’a nau ō ‘o nō ‘o langa honau falé, pē ‘e lava tokonia ‘a kinautolu. Ko e ‘uhinga he ‘oku nau faingatā’ia, ka ko e tuku atu pē ia ki he Feitu’ú na mo ho’o kōmiti ke mou toki fakatokanga’i pē mo ia ‘o alea’i, kae ‘oua ‘e pehē tau pehē pē vakai’i pē ngaahi fale ‘oku te’eki ke langá, kae vakai’i ‘akinautolu ‘oku faingatā’ia ‘i he ngaahi fale na’a nau langa. ‘I he tafa’aki ia ko ē e Potungāue Pa’anga.

Tokanga ki he ivi tñnaki pa’anga Potungāue Tñnaki Pa’anga Hū Mai

'Eiki Sea, ‘i he Vouti 9 ai pē, ki he pa’anga ‘i he līpooti pē, pea peesi 4 ia ki he tñnaki ko eni ‘o e tukuhaú, pea mo e Potungāue ko eni Tñnaki Tukuhaú. ‘Oku, na’e ‘i ai pē ‘a e fakatokanga’i ‘a e lahi ko eni ‘a e ki’i pa’anga ‘oku fiema’u ko ē ke tñnakí, ka ‘oku ‘i ai pē tokanga ki he, pē ‘e lava ‘o tñnaki, ka ko e me’a pē ia ‘a e 'Eiki Minisitā. Ka ‘oku fiema’u pē ia he kōmiti ia ke fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga makehe ki he fiema’u lahi ko eni, ke hiki ko eni ‘a e tñnaki ko eni ‘a e potungāué ni Sea.

Ke fakakaukaua Pule’anga ha founa ke faitokonia ‘aki kau polisi fakakolo

‘I he a’u atu pē ki he Potungāue Polisi ai pē Sea, fakamatala ai pē ko eni ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Siaosi Sovaleni: .. mei he līpootí Sea. Ko e me’a tatau pē ka na’e ‘i ai e fakakaukau ke ke to e fai mu’a ha sio makehe ki he ngaahi polisi fakakoló ke to e fakaivia kinautolu he ‘oku, ko u tui pē, toki tokoni mai e Minisitā Polisi heni, ‘a e mahu’inga ko ē fai fatongia ‘a e, ‘a kinautolu ko eni ‘oku fakakaungatāmaki ko ē polisi fakakoló. Ke to e vakai’i pē ‘e he Pule'angá na ‘oku ‘i ai ha

founga ‘e to e lava ai ‘o tokonia ai ‘a kinautolu ko eni ‘oku nau, nau pehē ‘oku nau *volunteer* pē ‘oku nau ngāue ta’etotongi ke feinga’i ko eni ke malu ange ‘a e ngaahi koló. Ka ko e me’a mahu’inga ai Sea ko u tui ‘oku faka’amu ke to e ngāue vāofi ange ai ‘a e Potungāue Polisi’i pea mo e ngaahi *community* ko eni ‘oku nau fakalele ko eni ‘a e ngaahi polisi fakakoló. Ko u tui Sea ko e ngaahi fokotu’u fakakaukau atu pē ia mo e me’a ke tuku atu ki he Pule’angá ‘i he ngaahi vouti ko eni na’e tuku maí, fakatatau ki he līpooti na’e ‘omaí Sea kae toki hoko atu ‘amui kae faingamālie ke ma’u mai ha tali mei he Pule’angá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki. Ko u tui ‘oku, ‘ai na’a tau to e, mou to e me’a mai pea to e holomui e Pule’angá kae ‘ai ai leva he’ene tafé. Ka ke me’a mai koe ‘Eua Nōpele.

Tapou ke to’o langa ‘ā vahevahe kae lava ke ngāue fakataha ‘a e Fale

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti. ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai e hoha’á ia ‘Eiki Sea. Ko e me’a foki na’e fai ki ai e fakakaukau ia pea na’e fokotu’u mai ‘e he Kōmiti Pa’anga ‘o makatu’unga he ngaahi savea pea mo e ngaahi fokotu’utu’u na’e fai ke makatu’unga ai e ngaahi monū’ia ko eni ko ē ‘o Fale Alea ‘Eiki Sea. He ‘ikai ke u to e fū’u lave lahi au ia ki ai ‘Eiki Sea ‘oku ‘osi mahino ‘a e tu’unga ia ko ē ‘oku fakahoko mai ‘e he Pule’angá. Ka ko e me’a pē ‘oku fai ki ai e hoha’á ia ‘Eiki Sea. ‘Oku ou ongo’i ‘aupito ‘a e ngaahi feme’a’aki e ‘aho ní, ko hono fakamāvahevahe’i e Hou’eiki Nōpele pea mei he kau Mēmipa ‘o e Fakafofonga ‘o e kakaí. Ko u faka’amu au ia na’e, ke to’o e fo’i ‘ā vahevahe ko iá, kae’uhí kae fai e ngāue fakatahá. Ko e siliní ia, ko e mo’oni ko e fo’i hui ia ko ē ‘e fai ai ‘a e ma’u ivi ko ē ‘a e kakai e fonuá, mei he pa’anga ko iá ‘Eiki Sea. Ka ko e me’a ko ē ‘oku mahino ko ē kiate aú, ko hono fakamāvahevahe’i ko ē ‘e he me’a mai ‘a e Hou’eiki ko ē Pule’angá ‘o fakahoko mai, ko e me’a eni ia ‘oku ‘ikai ke tonu ke kau ai e Hou’eiki, ‘o e fonuá. Pea ‘oku sai pē ia kia mautolu. Ko e me’a pē ‘oku mau tokanga ki ai, ‘ai pē mu’a ke tau Falé pē mu’a ‘e taha Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Nuku: Pea ko u kole fakamolemole ki he kau Hou’eiki ko eni ko ē Pule’angá, tuku ā e ‘ai taú he na’e folofola ‘a Tupou ‘i Lulunga mo Mu’omu’a, mātuku e taú, ‘ikai ke to e fai ha tau he fonua ni.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Lord Nuku: Ko e hā e to e ‘ai tau fo’ou ko eni ‘oku faí. Ko ‘etau me’a na’e faí ko e folofola ‘a Tupou, tau foki ‘o lotu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakafeta’i.

Lord Nuku: Ko ‘eku kole ia ki he Hou’eiki ko eni e Pule’angá, tuku ā e to’o me’afaná he kuo fuoloa e ho’atā ka tau, pea to’o e fo’i ‘ā vahevahe ko iá ke’uhí ka tau foki ‘o lava ‘o ngāue fakataha. Ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omaí, ‘a eni ko ē pea mo e hangē ko ē kiate au ‘oku mahino kiate au he ‘aho ní, ‘oku ‘ikai ke loto e Pule’angá ke kau e Hou’eiki ‘i hono vahevahé. Ko e fakakaukau ia ko ē na’e fai ki ai e fakakaukau, ke fakamā’opo’opo e kakai e fonuá. He ko hono tu’u ko ē he ‘aho ní ‘Eiki Sea, ‘oku mavae ua e kakai e fonuá tu’unga mei he tō’onga ‘a e Falé ni. Pea te u ‘oatu e

fakatātā mahino ko ení. Tu'utu'uni 'e he Falé, mou ō ki he kakai 'o talatalanoa mo nautolu he Laó pea ō fai e tu'utu'uni ko iá Sea. 'Osi ia ko iá, 'oku to e ō atu 'a e kulupu ia ko e to e fakama'ala'ala fo'ou Sea. Ko hono vahevahe'i ia e kakai ko ē fonuá. Pea ko e me'a ia 'oku fai atu ki ai e kolé, mou 'ofa mai 'o tuku ā e langa 'ā vahevahé ka tau ngāue fakataha mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou.

Fakamahino Lord Nuku fiema'u 'aupito sēniti ki he ngāue e fonua

Lord Nuku: Ko e kongā ko ē ki he sēniti ko ē 'oku fiema'ú, ko hono mo'oní, 'oku fiema'u 'aupito e sēniti ko ení ke fai'aki e ngāue ki he fonuá. Pea ko 'eku fakahoha'á 'aku 'Eiki Sea. Ko e pa'anga ko eni ko ē 'a eni ko ē 'oku fai ki ai e fakakaukau 'Eiki Sea, ko e pa'anga ia 'oku 'i he vouti ia 'a e Sea 'a e Fale Alea. 'Ikai ke fokotu'u atu ia ke to e hiki, ...

<001>

Taimi: 1540-1545

Lord Nuku: ... pē holoki. Ko e fokotu'u atu pē ke mau kau hono vahevahé pea kapau 'oku 'ikai ke mou lotu moutolu ke mau kau hono vahevahé. 'Omai pē ā ha ki'i me'a ke fakalele'aki hamau ki'i 'ofisi ke tali 'aki 'emau fanga ki'i telefoni. He 'oku 'i ai e kakai 'oku nau lele mai ke'uhí ki he Hou'eikí. Tau fakatāta pē ko e ngaahi tohi tangi ko e ngaahi tohi faka'ilo. He kapau he 'ikai 'a e 'ofisi e Hou'eikí 'e ō e kakai ko iá 'o tangi ki fē? Pea ko e 'uhinga ia he 'oku 'osi māhino 'a e pule 'a e tokolahí ka ko e 'ai ke li'aki e si'i toko si'i ke fēfē. Pea ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a fekau'aki pea mo e sēniti ko ení. Me'apango ko e Hou'eiki ni tonu ke 'oua te nau ma'u hangē ko e, hūfanga he fakatapu e me'a ko eni ko e mānava'i pa'a. Tonu ke nau ki'i nima māfola. Nima māfola ke, he ko e lea pē ia ho fonuá Sea ka 'i ai ha taha 'oku 'ikai ke fie tokoni pea 'oku ui ia hangē ha manava'i pa'á. Ka ko e 'uhinga ia e ki'i fakatangitangi atú Hou'eiki. Pea kapau 'oku 'ikai ke mou lotu ā ki hē 'omai pē ā ha ki'i motu'i kā popo ke'uhí ke fai ai e, ke fai ai 'a e faifatongia. Hangē ko e fanga ki'i kā ko eni ko ē 'oku fakangofua ko ē hono 'omai.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole. Ko hono tukuaki'i e ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu. Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Mātu'a ni 'oku manava'i pa'a. Mahalo ko e tēpile pē ko ē 'oku vahe ua he Fale ni. Vahe honau tu'unga ko e Nōpele vahe honau tu'unga ko e Mēmipa Fale Alea. Ko e fu'u 'ofa lahi ia Sea.

Lord Nuku: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou me'a mai pē.

Kole kau Nōpele ke 'oange ha'anau 'ofisi ke fai 'enau fakahoko fatongia

Lord Nuku: Ko ‘eku, he ‘oku ‘ikai ke ‘alu atu foki ‘eku fakahoha’ a ke u ‘alu ke u a’u ki ai. Ko e ‘alu ko ē ke u a’u ki ai ‘oku ou fakakaukau ke u hanga ‘o tukuange ‘eku vahe ‘o ‘ave ki he kakai. Ko ‘eku fakakaukau. Ko e me’a ia ko ē ‘oku ui ko e ‘ofa fonua. ‘Oku ou fakakaukau ai ‘uhí he ‘oku ‘ikai ke tali ‘e he ‘Eiki Palēmia pea pehē foki ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke fai e fo’i tokoni. Pea ko eni ‘oku me’a mai e Hou’eiki Minisitā ‘oku mou vahe ua. Mou vahe ko e Nōpele pea mou to e vahe ko e Fale Alea. Ka ko e me’a Hou’eiki Minisitā te u fakamanatu atu ko ‘emau ‘i heni ‘i he anga ko ē ‘o e fa’unga ko ē na’e fai ‘aki ko ē na’e ‘osi me’a ‘aki pē he ‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 ko ē ‘o Ha’apai ko ‘emau ‘i heni ko e tangata ko e kelekele. Pea ko e lau ia ‘a e tohi fakatupu te mou foki kotoa pē ki he kelekele.

Pea ko ‘emau ‘i heni ke fakafofonga’i e kakai ‘oku ‘i he kelekele ‘o e fonua ko Tongatapu, Ha’apai, Vava’u, Niua, ‘Eua. Ko e ‘uhinga ia ‘emau ‘i heni ka ko ia ‘oku fai atu ai ki’i fakatangitangi. ‘Oku ‘ikai ke fakatangitangi atu ia ko ení ke tu’u mai e Hou’eiki Minisitā ia ‘o fakahoko mai fu’u lahi homou vahe. Mei he kimu’a ki he fokotu’u e fonua ko ení ko homau fatongia ko e tauhi kakai. Pea ‘oku anga ko ē ‘emau nofo ko e anga ko ē nofo ‘a e fonua ni ‘Eiki Sea ko e nofo ‘a kāinga. ‘Oku fai e fetauhi’aki. ‘Oku fai e fēkoekoe’i. Ko e me’a ‘oku hala he motu’a ko ē ‘oku tokoni e motu’a ko ē. Ko e me’a ko ē ‘a ē ko ē ‘oku tonu ko ē ke fai ko ē ‘e he Fale ni ka ‘oku ‘ikai ko e langa ‘ā vahevahe Sea. Pea ko e me’a ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘ikai ke nau tali ke mau kau he vahe ka ‘oku mau kole atu tuku mai ha ki’i me’a homau ‘ofisi ke mau ngaue’aki ‘o fakatatau ki he tekinolosia Sea. Tuku atu pē ā ‘a e 3 kilu ia ke mou hanga ‘emoutolu ‘o ‘ave he ‘oku mo’oni pē kimoutolu ko moutolu na’e fili’i ko ē he kakai ka ko e kongā ko ē ki he ‘emau ngāue ko ē ki he kakai ‘e kei fai ...

<002>

Taimi: 1545-1550

Lord Nuku: ... sai pē ia pē ‘oku ‘i ai ha pa’anga pē ‘ikai. Kuo pau pē ke fai ‘a e fatongia ia Sea. Pea ko u pehē taha he Hou’eiki Minsitā loto maka mo’oni ‘a e Hou’eiki. Tu’u hake ‘a e 15 ko ē ‘o kole. Tu’u hake ‘a e Fika 3, ‘o kole. Kau Fakafofonga eni ‘o e Kakai. Tu’u hake ‘a e Fika 12 ‘o kole. ‘U uhu! Pea ko ia ...

Kole fakama’ala’ala ki he 2 kilu fokotu’u mai ki he e-Parliament e Fale Alea

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea! Ko e fehu’i pē na’a angalelei ‘a e ‘Eiki Nōpele. Kae ‘oatu ai leva ‘i he ‘ene kei malanga. Ko hono ‘uhinga ko e me’a ‘a e ‘Eiki Nōpele fekau’aki mo e 2 kilu ko eni ‘oku kole Sea, ki he tekinolosia Sea. ‘E lava ke to e ki’i fakama’ala’ala mai ko e taumu’a ki he ha? Ko e ‘uhinga ‘a e 2 kilu, ko e *internet* pē ko e fakatau *lap-top*. Pē ko e hā ‘a e me’a ko eni ki he *electronic* ki’i tokoni mai Sea, mālō.

Lord Nuku: Ko e me’a ko eni kapau ‘e tokoni mai ‘a e Fika 1 ‘a e Nōpele ‘o Ha’apai. Ko ia ‘oku ne hanga ‘o mea’i kakato ‘a e Tu’utu’uni Ngāue ki he ...ko eni. Kau toki hoko atu Sea. Mālō Sea.

Fakama’ala’ala Sea ki he pa’anga 2 kilu ki he polokalama E-Parliament

Lord Fakafanua: Mālō Sea. ‘Oku ou faka’apa’apa pē ki he fehu’i ko eni ‘oku ‘omai mei he Minisitā Polisi. Ko e 2 kilu ko eni, ‘oku makatu’unga ia ‘i he Līpooti na’e fa’u ‘e he *IPU*. ‘A ia

ko e *Inter-Parliamentary Union*. Ko e Kautaha Fakamāmani Lahi ia ‘o e ‘u Fale Alea ‘o māmani. Ne nau fa’u ‘a e Lipooti ko eni ‘o fakatatau mo e fiema’u ‘a e Fale Alea ki he ngaahi me’a faka’ilekitulōnika. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ngāue heni ko e’ uluaki fokotu’utu’u ko e 2 kilu ko eni ki he ta’u fakapa’anga fo’ou. ‘A ia ko hono fakaikiiki ‘o e pa’anga ko ia, ko e kongalaahi ‘o e pa’anga ko ia ko e 75,000 ko hono fakatau ia ‘a e laiseni ‘o e toko 80 ke nau ngāue’aki ‘a e *microsoft office*. Sea ko u fie fakama’ala’ala ko e ‘uhinga ‘oku fiema’u ai ke fakatau ‘a e ‘u laiseni ko eni. He ko e *software* ko eni ‘oku fa’u ia ‘e he kautaha ko e *Microsoft* pea kimu’a pea te ngāue’aki kuo pau ke te totongi ka te lava ‘o ngāue’aki ‘a e *software* ko ia. Ko e tu’u he taimi ni ‘oku ta’efakalao ‘a e Fale Alea mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale he ‘oku ‘ikai ha Patiseti pehē ke totongi ‘aki ‘a e ngaahi laiseni ‘i he fiema’u fakamamani lahi ki he ‘u *software* ko eni ‘oku ngāue’aki ‘e he Hou’eiki mo e kau ngāue. ‘A ia ko e kongalaahi ia ‘o e 2 kilu ko e 75,000 ke totongi ‘aki ‘a e *Microsoft Office 365* ko e laiseni ia ki he toko 80. ‘A ia ‘oku fakataha’i ai ‘e ngāue fakataha ai ‘a e Hou’eiki Mēmipa Fale Alea pehē foki ki he kau ngāue ‘a e Fale Alea.

Ko e sisitemi ko eni ‘oku ne fakatahataha’i kātoa e ‘initaneti ko e ‘imeili ko e ngaahi *software* ki hono tufa atu ‘a e ngaahi pepa ki he Hou’eiki pea ‘oku to e ‘i loto pē ‘i he *system* hono *digitize* ‘o e ‘u lekooti ke faingofua ‘i he taimi ko ē ‘oku mou fie me’a ai ki ha feme’a’aki hangē ko e *Hansard* pē ko ha fa’ahinga Lēkooti, pē kumi ha Līpooti ‘i he kuohili. Hangē pē ko e *Google* ‘oku taipe’i hifo pē ho’omou fiema’u pea ‘e ‘asi hake ‘a e ‘u Līpooti mo e ‘u feme’a’aki kotoa pē. Felāve’i mo e ‘u me’a ko ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā!

Lord Fakafanua: ‘Oku ‘i ai mo e ‘u ngaahi me’a kehe ai ‘a ia ko e kongalaahi ia ‘o e 2 kilu. Ko e 2mano ‘oku ‘ave ki he *security system* pea mo e *software* ke malu’i ‘a e *information* ko eni ‘oku ma’u ‘i he’etau *server* ko eni ‘i Fale Alea. ‘Oku ‘i ai mo e pa’anga heni ‘oku vahe’i ko e 65000, ‘a ia ko hono fokotu’u ia ‘o e *ICT Division*, pea mo hono ‘omi ha ni’ihi ‘oku nau taukei mo poto ke nau hanga ‘o fakalele ‘a e polokalama ko eni. ‘O fakatatau ki he Līpooti ko eni na’e ‘omai. Sea ko e Līpooti ko eni. Na’e toki fakahū mai pē ‘i he kongalaahi kimu’a ‘o e ta’u ni pea na’e te’eki ke ‘i ai ha faingamālie ke tepile’i ki he Fale, ke me’a ki ai ‘a e Hou’eiki. Ka ko e anga ia ‘a e fokotu’utu’u ngāue. Pea ‘oku hā pē ia ‘i he’etau Līpooti Fakata’u. Ko ia pē Tokoni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō!

Lord Nuku: Sea! Ko u tui pē ‘oku fiemālie ‘a e ‘Eiki Minsitā koe’uhi ko e pa’anga ko eni. Ka ko e fakahoha’a ko ē na’e fai ‘Eiki Sea ko e makatu’unga ‘i he ngāue pē ma’a e kakai ‘o e fonua Sea. ‘Ikai ke u to e ...

Lord Fakafanua: Kātaki pē Sea. Ko u fie fakamahino’i pē. ‘Oku kehe ‘a e 2 kilu ko ē ‘oku kole ‘e he Hou’eiki Nōpele mei he 2 kilu ko ē *E-Parliament*. Ke fakatokanga’i pē ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 2 kilu ia ‘a eni ‘oku kole ‘e he kau Nōpele? ‘Oku ‘i he 1.5 ia. Pē ‘oku ...

Lord Fakafanua: ‘I he kongalaahi ‘uluaki ‘o e Līpooti mei he ....

<004>

Taimi: 1550-1555

Lord Fakafanua: ‘i he (c), ko e 1.5 ‘oku ‘i loto ‘a e 2 kilu, ko e kongā 2 ko ē ‘o e līpooti ko e 2 kilu ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai, ko e 2 kilu ia ‘a e *E-Parliament*.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Taukave ‘ikai ha Patiseti fo’ou pē tukuhau fo’ou he 2 kilu fokotu’u mai ma’a e kau Nōpele

Lord Nuku: Sea, ko e fakamā’opo’opo ko eni ko ē ki he Lipooti ko ē ‘a e Kōmiti Pa’anga, ko e pa’anga ko ē ‘oku fe’unga ko ē hono fakahoko mai ko ē ki heni ‘Eiki Sea ‘oku fe’unga pea mo e 3.2 miliona. Pea ‘oku ne hanga ‘o ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga fo’ou pē ko ha tukuhau fo’ou ke tānaki ki he silini ko eni, he ‘oku ‘uhinga kae fokotu’u mai ai ‘a e fevahevahe’aki mo anga ‘o e fehūhū ‘aki ko eni ko ē ‘e lava pē, ‘oku ou tui ‘oku mea’i pē eni ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Pea ‘oku kau ai, ko e fokotu’u fakalukufua ko eni ko hono mahu’inga ia ‘Eiki Sea, kā koe’uhí ‘oku ou faka’amu pē ‘e hanga ‘e he Pule’angá ‘o tali ‘a e fokotu’u ko eni, ke tuku kia kinautolu ha feitu’u pē ha *provision* ‘i he ‘Esitimeti ke fai ha ngāue ki ai. Mahalo te mau ‘osi mautolu mei he to’u Fale Alea mo e ngaahi ta’u atu ko eni mahalo na’a toki lava ‘o fakahū. Pea ko ‘emau kole atu ‘ai ha ki’i potu loki malu ‘o tuku ai, koe’uhí ko e taimi ke ‘eke atu ai pea talamai ko eni ‘oku maau pē ke fai ki ai ha ngāue ki ai. Kae tuku atu kia kinautolu ke fai ‘a e fakakaukau ‘Eiki Sea. Kā ko e ‘uhinga ‘eku lave ki ai koe’uhí he ko e fakamā’opo’opo ko ē ‘a e Kōmiti ‘oku lava lelei pē Sea.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai tali Pule’anga ke ‘ai ha me’a’ofa ma’a e ‘Apiako Sia’atoutai he Patiseti

Ko e ngaahi fokotu’u ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u pea mei he Potungāue Ako ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u ko ē mei he Potungāue, ko e Fale Alea ena ‘a ena ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i ‘olunga, 1.5, 2 kilu, ‘alu hifo ko ē ki he Potungāue Ako, Potungāue Polisi ‘oku ‘i ai ‘a e 6 kilu ai. Ko e ‘alu hifo ko ē ki he fokotu’u fika 4, ‘oku ‘i ai ‘a e Potungāue Ako pea ‘oku ‘asi ai ‘a e Kolisi Sia’atoutai. Ko ‘eku fehu’i ko ē ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘ikai ke u lava ke u hanga ‘o ‘ilo’i pē ko fē ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e tu’unga faka’eketēmika ‘o Sia’atoutai ‘i he anga ko ē ‘o e polokalama ako Sea. He ko ‘eku lave’i ‘oku lava pē ‘a Sia’atoutai ‘o ‘alu mei heni ki ‘Okalani, ‘alu mei heni ki Kalefōnia pē ko fē pē ha ‘univesiti ai, ‘oku tali ‘a e polokalama ko eni. Kā koe’uhi ke me’a mai mu’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke tali ai kinautolu ke nau kau ‘i he ngaahi me’a’ofa, he ‘oku tu’u mahino atu pē heni ‘i he fokotu’u ko e ngaahi ‘apiako tēsiale ‘oku kau ai ‘a Sia’atoutai, pea ‘oku ou tui ‘oku tonu ke fakakau ‘a e ‘apiako ko eni ‘Eiki Sea, he ko e ‘uluakí ‘Eiki Sea...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki ‘o ki’i fakamā’opo’opo mai ho’o me’a.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai lava ke hoko atu ‘Univesiti ‘Atenisi

Lord Nuku: Pea ko e, ko e me’a ko ē ‘oku ou loto ko ē ke tali mai ‘e he ‘Eiki Minisitā ‘Eiki Sea, he ‘oku ou lave’i pē na’e ‘i ai ‘a e ngaahi ‘apiako ‘univesiti heni tau fakatātā hangē ko ‘Atenisi.

‘Oku hanga ‘e he Pule’angá ia ‘o to’o ‘a e fo’i laumālie ko ē ke nau lava ‘o hoko atu ko e ‘univesiti kinautolu,’i he tu’utu’uni ‘a e Potungāue Ako, pea ko ‘eku lave’í ‘oku fai ‘a e fakatonutonu fakalao he na’e ‘osi hoko atu ‘a e polokalama ia ko ia kimu’a, pea ko ‘eku fiema’u pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke to e lava ai ‘a e ‘apiako ko eni, he ‘oku ou lave’i pē ‘e ‘Eiki Sea ‘i he fonua ni, ‘oku ‘i ai ‘a e kakai na’a nau ako ‘i ‘Atenisi, tau fakatātā hangē ko e ngaahi *figure* ‘ilonga, hangē ko ‘Okusi Māhina, ‘oku faiako ‘i he ‘Univesiti ‘o ‘Okalani. Ta u pehē ko ‘Inoke Hu’akau, tokolahi ‘o e kakai ko ia na’a nau ‘alu mei he ‘apiako ko eni ‘Eiki Sea, ko hono to’o ko ē ‘enau ko honau mafai ko ē ke hoko atu ‘a e ako, ‘oku ou fakafehu’ia pē, he koe’uhí he ‘oku hanga ‘e he Potungāue Ako ‘o lolomi ‘a e kakai ‘oku tonu ke nau ma’u ‘a e ngaahi faingamālie ki he ako Sea. Kā ko e fo’i me’a ‘e ua ‘oku ou k eu kole ki he ‘Eiki Minisitā Ako ke ne tali mai mu’a ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Eiki Nōpele kātaki ke kuo lava ho’o taimi kae ‘oange ki he Minisitā, ‘oku ou fiema’u au ko ‘eku fiema’u ‘i he taimi ní ke fai mo ‘omai ‘a e tali ‘a e Pule’angá ki he Lipooti, kā tau mavahe, pea ‘osi ko ia pea ko e hā leva ‘a e me’a ‘oku hoko atu ki ai ko e ...

<005>

Taimi: 1555-1600

Sea Kōmiti Kakato: Ko e Fakamatala Patisetí, ‘oku tau toe ki aí, Hou’eiki, kapau kuo ma’ala’ala ia. ‘A ē, pea ko ‘etau mahino ia ka tau ‘unu leva ki he faka-voutí, ‘i he polokalama Patisetí, kae fai mo tau pālōti.

Lord Nuku: Kātaki pē mu’a, Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele, kuo lava ho’o taimi.

Lord Nuku: Ko ia, ko ‘eku ki’i kole atu pē ‘a’aku kia koé, ko e tohi ko ena ko ē ‘oku ke hanga ko ē, ‘a e Fakamatala Patisetí, ‘osi maama kotoa kotoa ‘a e fika ko ē ko ē ‘i he ‘Esitimetí. ‘I he fakamatala ko ē, Patisetí. Ko e ‘uhinga ia e fokotu’ú, kapau te tau hanga ‘o tuku atu pē ‘a e fakamatala ko eni ‘a e Kōmiti Pa’angá, fakataha mo e Fakamatala Patiseti ki he Pule’angá ke nau hanga ‘o fakakaukau’i, ‘a e fokotu’ú. Ko e ‘ū fika ko ē, mahalo ko ha Potungāue pē ia ‘e 2 mahalo pē 3, ‘oku fie fai e lave ki ai. He ko e me’a pē Sea, ia ‘oku fiema’u ‘e he motu’a ni ia ‘i he ‘Esitimetí, he Patisetí, ‘oku ‘i ai e polokalama ai ko e Polokalama 15. Ko e me’a pē mahalo ‘e miniti pē ‘e ua pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele, fakamolemole ke ‘oange e faingamālie ki he Minisitā, ko e ‘uhingā ka tau .. he ‘e to e ‘i ai pē homou faingamālie ke mou me’a ki ai, kapau ‘oku mou fie me’a ki ai ‘i he me’a faka-vouti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea, ka u tokoni atu mu’a, kātaki pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai, Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ma’ú, ko e talu eni ‘etau lele kotokotoa mai he ‘Esitimetí. Ko e tokotaha kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘ene ‘isiu fekau’aki mo e ‘Esitimetí ‘oku talu eni hono ‘ohake ‘o a’u mai ki heni. ‘A ia ko ‘eku ‘uhinga, hangē ko e me’a ‘a e Nōpele, kapau ‘oku ‘i ai ha’ane

me'a 'ana 'e ua 'oku fie lave ki ai, 'oku 'ikai ke tau to e 'ai ke to e faikehekehe. Ko e fika pē ē 'o e me'a kuo tau toutou tālanga'í. Ko e 'uhingá ke tau hoko atu, pea kapau, hangē ko 'ene laú, 'oku 'i ai ha me'a 'e ua 'oku fie lave ki ai, ka 'oku 'ikai ke tau to e 'ai ke tau faikehekehe, ko e 'uhinga ia 'etau lele fakalūkufua mai, talu mei he 'etau kamata 'o a'u mai ki he taimi ni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Minisitā Ako.

Tali Pule'anga fekau'aki mo e 'Apiako 'Atenisi

'Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakatō. Tapu mo e 'Eiki Tokoni Palēmia Le'ole'o, kae 'uma'ā e kau Minisitā. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kau Nōpele, mo e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Sea, 'oku ou fiefia 'aupito he fehu'i ko eni 'a e 'Eiki Nōpele, kae lava ke fakamahino atu. 'Oku 'i ai e Poate Fakafonua, Fakamafai, Fakamo'oni Ako 'a Tonga ni. 'I he lea faka-Pilitania, ko e *Tonga National Qualification Accredited Board*. A ia 'oku 'i ai hono Lao, pea 'oku 'i ai mo hono tu'utu'uni. 'I ai hono kau Talēkita, pea ko nautolu 'oku nau fai 'a e ngaahi me'a ko ia 'o felāve'i pea mo e ngaahi silapá, 'oku ako'i he fonuá. Pea kuo 'osi tu'utu'uni, ko e silapa ako kotoa pē 'e fakahoko he fonua ni, 'e makatu'unga he ngaahi me'a ko eni 'e 4. 'Uluakí, makatu'unga he Mo'ui 'a Kalaisi, Ua, makatu'unga he 'etau anga fakafonuá. Tolu, ko e silapa ako ko iá 'oku 'atā ki he tokotaha kotoa pē 'oku 'ikai ke filifilimānako. Pea ko hono faka'osí, ko e silapa ko iá ke tatau ki he toko taha kotoa pē. 'Oku 'ikai ko e Potungāue Akó na'a nau ta'ofi 'a 'Atenisi, ke hoko atú, ko e Poate ko eni na'a nau ta'ofi a 'Atenisi. Na'e 'osi 'i ai e kau ngāue, 'osi ō 'o fai e fatongia, 'ikai pē ke nau tali ia 'enautolu. 'Oku 'ikai pē ke nau 'unua kinautolu. Ō kinautolu ke nau ō ki he Fakamaau'angá, ko e fu'u me'a kehe ia. Ō kinautolu ki he fu'u me'a kehe. Ko e me'a 'oku fiema'u 'e he Poaté, ko e ngaahi me'a 'oku 'oatu ke fakakakato mai, 'ikai ke lava ia ke fakakakato. Pea ō leva ia 'o hopo. Ko e ngaahi me'a kehe 'aupito 'aupito ia.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi sino 'oku nau hanga 'o 'oange e Akó. 'I he lea faka-Pilitānia, ko e *Education Providers*, laka hake he 30. Pea 'oku ou fiefia ke fakahoko atu, ke mou mea'i, kuo hanga 'e he Poaté 'o tali, 'o 'oange 'ene laiseni 'a e *University of Christ in the Pacific*, ui fakanounou pē ko e *CUPO*, 'a ia ko e *Chancellor*, ko 'Ene 'Afió, Tupou VI, pea ko e *Vice Chancellor*, ko Faifekau Toketā Liufau Saulala. 'A ia ko e 'uluaki makamaile ia e ngāue 'a e Poate ko 'eni.

Tali Pule'anga fekau'aki mo hono fehu'ia hano tokoni'i Sia'atoutai he Patiseti

Ko Sia'atoutai, ko e taha pē ia e ngaahi 'apiako eni e tolungofulu-ma-ua. Kapau 'e fai ha me'a ki Sia'atoutai, tonu ke tau fai kātoa pē ki he 'ū me'a ko iá. Hangē pē ko e pa'anga ko eni e 7 miliona na'e foaki ki he ngaahi akó. Ko Sia'atoutai, ko e fu'u Kolisi ia na'e miliona. 'Oku 'i ai hono paletu'a ko e siasí, pea 'oku vahea 'e he siasi 'oku 'i ai e sēniti 'oku 'oange ki ai. 'Oku 'i ai 'enau pausa, fu'u kekekele ...

<006>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Ako : ... lahi, fai ai e ngoue, nau uta ki muli, pea 'ikai ko ia pē, 'oku 'i ai 'enau kava..

Lord Nuku : 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu pē mu'a.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā fakatonutonu.

Lord Nuku : Ko 'eku ki'i fakatonutonu atū 'Eiki Sea, koe'uhi ko e 'apiako ko ení 'oku lau ia ko e ako 'a e ngaahi ako'anga ma'olunga *tertiary*. Ma'u 'enautolu ia 'a e me'a ko eni 'e 4 ko eni ko ē 'a ē ne'a me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā. Ko fē 'a e tafa'aki 'oku 'uhinga ke fakakakato ka nau lava ai 'o hū ki heni? Ke nau hanga 'o fakakakato ke'uhí kae lava ke nau hū ki he monū'ia ko ení.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako : 'Io mālō Sea. Mahalo ko 'Atenisi pē mo mautolu 'a e Poaté 'oku mau lave'i e me'a ko iá. 'Oku 'osi 'oange kia nautolu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko 'ene 'uhinga maí ki Sia'atoutai.

'Eiki Minisitā Ako : Kātaki Nōpele, ko e hā koā ho'o fehu'í kātaki.

Lord Nuku : Koe'uhí 'Eiki Sea, he ko e tu'utu'uni ko ē ko ē ki he vahe 'a e ngaahi monū'ia ki he ngaahi ako. Kamata 'o 'alu 'o a'u ki he ako kolisi, 'alu 'o a'u ki he ako ma'olunga ange, pea 'i he a'u ko ia ki he ako ma'olunga angé, 'oku kau 'a Sia'atoutai ai. Pea ko e 'uhinga ko ē 'oku 'ikai ke kau ai 'a Sia'atoutai ko ē 'i he monū'ia ko ení, ko e me'a ia 'oku ou 'eké, pē ko e hā 'a e 'uhingá. Kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga 'oku 'ikai totonu, pea fakahoko mai koe'uhí kae fakakakato 'Eiki Minisitā. Koe'uhi ke mau lava 'o kau atu ki he monū'ia ko eni.

Tali Pule'anga ki he ngaahi tokoni Pule'anga ki he ngaahi ako

'Eiki Minisitā Ako : Ko ia ko e tu'u foki he taimi ni, ko e pa'anga ko ia 'oku foakí, ko e 'uhinga pē ki he ngaahi 'apiako kolisi *secondary schools*. Pea 'ikai ko ia pē, ka na'e mo e totongi ko eni ki he ako faka-tekinalé, 'a ia ko e ngaahi 'apiako pē. Ko e ngaahi ako ma'olunga angé, 'oku lava pē 'e he ngaahi 'apiako ko iá 'o tānaki 'ene pa'anga, pea mei he'ene totongi ako pea mo e ngaahi alame'a pehē, *thesis* mo e ngaahi me'a pehē 'oku fakatau, 'oku lava pē 'o nau tānaki pa'anga mei ai. Ka koe'uhi foki ko e fo'i me'a fo'ou eni ia 'oku hū maí, 'a ia na'a ku 'osi fakahoko atu pē. Tukumai mu'a ki he mātu'á ke mau sio 'o vakai'i, he ko e fo'i me'a fo'ou eni ia 'oku toki hū mai. Ko e me'a ko ia na'e 'ai ko ē ki he ngaahi 'apiako ko ē kolisi, me'a ia na'e tala ia kimu'a pea fai e sio ki ai. Ka 'o kapau te mau ngāue'aki 'emau pa'anga ko eni kuo vahea maí, te mau nounou mautolu he ngaahi me'a kehekehe. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku fai 'a e kole atū ke tuku mai pē ke sio ki ai e mātu'a ko eni 'oku nau tokanga'i 'emau va'a pa'angá. Mālō Sea.

Lord Nuku : Fakamālō atu Sea koe'uhi ka tau ... ko ē kuo 'ova ho'o taimí ka tau... Ko 'apongipongi pē kuo tau fai folau.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā, tui homou kote. Tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá – Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea : Kole atu Hou'eiki ke toloi e Falé ki he 10:00 'apongipongi. Tau kelesi.

Kelesi

(Na'e kelesi tuku ai pē 'a e Fale 'e he 'Eiki Sea)

<008>